

P H O E N I X

H

O

E

N

I

X

41,3
1995

E
X
O
R
I
E
N
T
E
L
U
X

LEIDEN 1995

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D.A.M. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan, 45 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. F.A. Tjerkstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M.M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I.B.J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowjtsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
FRIESLAND	Mevr. Dr. M. Hommema-Van Eek, Paulus Potterstraat 32, 8932 KL Leeuwarden
's-GRAVENHAGE	Mevr. J.M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Blekenweg 35, 9753 JM Haren
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEIDEN	W. Burggraaff, Vierlinghlaan 30, 2332 CV Leiden
MAASTRICHT	Drs. P.J.I. Flaton, Observantenweg 17, 6212 EN Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Von- delstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. K.J.H. Vriezen, 't Zand 5, 3451 GP Vleuten
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. Dr. E. Haerinck, Vakgebied Archeologie v/h. Nabije Oosten, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: De leeuwenkoppige adelaar (Anzû) gevonden in het presargonische paleis te Mari aan de Eufraat, ca. 2500 v. Chr.

Bulletin uitgegeven door het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Topografische kaart van Tel Dan in Noord-Israël, waar onlangs een Aramese inscriptie is ontdekt (areaal A), zie de bijdrage van C.H.J. de Geus in dit nummer (naar: A.BIRAN, *Biblical Dan*, 25 fig. 4).

INHOUD

Personalia Orientalia	94
Oude scheepvaartkanalen in Egypte	A. WEGENER SLEESWIJK 97
Een belangrijke stèle uit Tel Dan, Israël	C.H.J. DE GEUS 119
Heiligheid en heiliging in Bijbelse en Rabbijnse traditie	W.J. VAN BEKKUM 131
Boekennieuws	143

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C. H. J. DE GEUS, Th. P. J. VAN DEN HOUT, A. A. LOOSE, W. H. VAN SOLDT (eindredacteur) en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden Phoenix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), Friesland, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 1ste étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phoenix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Dr. G. VAN DRIEL (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het dagelijks bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. Veenhof, voorz. en redactie publ.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. L. M. J. ZONHOVEN, namens redactie *Phoenix*; Drs. W. HOVESTREYDT, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOLJ, contact met afdelingen; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. A. SCHOORS (Leuven), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (Voorschoten), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. Dr. E. HAERINCK, Vakgebied Archeologie v/h. Nabije Oosten, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

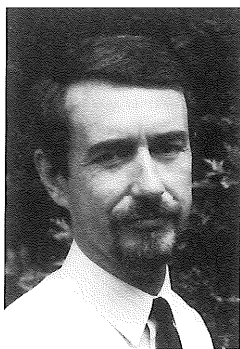
PERSONALIA ORIENTALIA

Op 19 juni promoveerde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen J.M.C.T. de Vaan tot doctor op een proefschrift getiteld „*Ich bin eine Schwertklinge des Königs*”, *Die Sprache des Bēl-ibni*. Het 557 pagina's tellende werk houdt zich, zoals de titel zegt, bezig met de taal van de brieven geschreven door Bēl-ibni, een generaal van Babylonische origine die diende in het Assyrische leger ten tijde van Assurbanipal. Met name was deze generaal actief tijdens de ‚broederoorlog’ tussen de Assyrische koning en diens broer Shamash-shum-ukin, die koning over Babylonië was. Het boek biedt echter meer dan alleen een grammaticale studie: het begint met een hoofdstuk over de volken die in de zevende eeuw v. Chr. een rol speelden, zoals Arabieren, Arameeërs, Chaldeeën en Elamieten. Dan volgt een

hoofdstuk over de ‚broederoorlog‘, en het historische deel wordt afgesloten met een uitgebreid hoofdstuk over de persoon van Bēl-ibni en zijn betekenis. Hoofdstuk 4 bevat de grammaticale bewerking van de brieven en heeft de titel „Die Syntax: Bēl-ibni und das Neubabylonische“. Het hoofdstuk geeft echter veel meer dan alleen een studie van de syntaxis, de auteur laat ook de orthografie en de morfologie uitgebreid aan bod komen. Het boek wordt afgesloten door conclusies en enkele appendices. Het zal als deel 242 verschijnen in de serie *Alter Orient und Altes Testament*.

Op 14 september 1995 promoveerde te Groningen dr J.J. van Ginkel op het proefschrift: *John of Ephesus. A Monophysite Historian in Sixth-Century Byzantium*. Promotores waren Prof. dr H.J.W. Drijvers en Prof. dr Averil Cameron (Londen). Johannes van Ephese (ca 507-588) was de auteur van verschillende historiografische werken in het Syrisch. Hij schreef o.a. een kerkgeschiedenis in 3 delen. Van Ginkel geeft een biografie van de auteur en beschrijft met name diens positie als monophysitische bisschop in het geheel van het Byzantijnse Rijk dat officieel de leer van Chalcedon volgde. De auteur concludeert dat “Johannes vol overtuiging in de traditie van de Laatantieke Christelijke/Byzantijnse cultuur stond. Naar Johannes’ overtuiging was er geen enkele tegenstelling tussen een Monophysitisch geloof en het volledig participeren in de Byzantijnse maatschappij”.

Het proefschrift werd in eigen beheer uitgegeven.

In Memoriam Prof. Jan Quaegebeur (14 december 1943 - 10 augustus 1995)

Op 10 augustus is Prof. Jan Quaegebeur op 51-jarige leeftijd gestorven. Ondanks zijn verslechterende gezondheidstoestand is hij blijven werken tot kort voor zijn dood, die iedereen heeft verrast. Zijn uitvaart werd bijgewoond door honderden verslagen vrienden en vakgenoten uit binnen- en buitenland.

Jan Quaegebeur was bij de Katholieke Universiteit te Leuven verantwoordelijk voor het geheel van de Egyptologie: talen, Schriften en literaturen vanaf het Oude Rijk tot de Koptische Periode, maar ook de geschiedenis van de Egyptische cultuur in al haar aspecten, inclusief kunstgeschiedenis en archeologie. Hij

droeg zijn vak uit bij het grote publiek, als wetenschappelijk begeleider van Egyptereizen, en door tentoonstelling, o.a. over het Oude Egypte in het stripverhaal.

Hij kende het Oude Egypte door en door in al zijn aspecten, maar zijn wetenschappelijk werk was, in het perspectief van een lange Leuvense traditie, toegespitst op de latere periode: de duizend jaar vanaf Alexander de Grote tot de Arabische inval (323 v.C. - 640 n.C.). De Egyptische cultuur was op alle gebieden doordrongen van de religie, en het is deze religie die het centrale thema vormde van zijn onderzoek: priesters en tempels, goden en culten, dodenboeken en mummie-etiketten, religie in de naamgeving en in de dagelijkse gebruiksvoorwerpen. Als klassiek filoloog met een gedegen kennis van de papyrologie wist hij telkens opnieuw de gegevens uit de Griekse teksten te zien tegen hun Egyptische achtergrond; als kenner van de onomastiek — de naamkunde — en leerling van J. Vergote reconstrueerde hij de voor-Koptische dialecten op basis van persoons- en plaatsnamen in Griekse transcriptie. Jan Quaegebeur was begonnen als filoloog, maar de laatste jaren raakte hij steeds meer geïnteresseerd in de religieuze iconografie van de Oudegyptische kunst en in de structuur en de rol van de tempels zelf. Ogenschijnlijk banale bronsjes of terracotta's werden bij hem levende getuigenissen van de oude religie; ogenschijnlijk monotone offerscènes op de tempelmuren onthulden voor hem een schat aan informatie. De opgraving van de tempel van Sjenhoer (bij Koptos), daterend uit de tijd van de Romeinse overheersing, die hij twee jaar geleden had aangevat met Claude Traunecker (Straatsburg), betekende de start van een nieuw aspect van zijn carrière, als archeoloog, een taak waartoe hij was voorbereid door zijn verblijf aan het Institut Français d'Archéologie Orientale in Kairo en zijn eerdere deelname aan de Belgische opgravingen in Elkab en in het Assassif-gebied in Thebe-West (zie zijn boeiend verslag over Sjenhoer in *Phœnix* 40, 79 f.).

Hij was een uitzonderlijk man, een harde maar steeds rustige werker, een begnadigd onderzoeker die toch een ruim publiek wist aan te spreken, een betrokken en briljant docent die bij zijn studenten zeer geliefd was, en een bijdehante organisator, iemand wiens deur — letterlijk — steeds voor iedereen openstond. Zijn vakgenoten, zijn naaste collega's en zijn studenten bij zijn universiteit, en zijn vele vrienden zullen hem blijvend missen.

W. Clarysse

OUDE SCHEEPVAARTKANALEN IN EGYPTE*

ANDRÉ WEGENER SLEESWYK

1. *Slib en water*

Uit geologisch onderzoek is gebleken dat de Rode Zee wordt gevormd door wat in de geologie een „slenk” wordt genoemd, een lintvormige zone in de aardchol waar deze plaatselijk wordt uitgerekt. Die wordt daardoor in deze zone dunner, en men ziet dan ook vaak dat zich een ondiepe zee-arm of een serie meren vormt in zo'n slenk. Waarschijnlijk heeft in een geologisch recent verleden, het Pleistoceen, de Golf van Suez zich als een ondiepe zeestraat noordwaarts uitgestrekt, misschien tot de Middellandse Zee, al is dit laatste niet zeker.

Dit sluit aan bij een gedachtenmodel dat de Belgische egyptoloog Posener in 1938 voorstelde hoe de ontwikkeling verder zou zijn gegaan. In een op geologische tijdschaal zéér recent verleden bezat de Nijl een zijtak die de bedding van de Wadi Tumilat uitschuurde en in de ondiepe zeestraat uitstroomde. Dat dit inderdaad plaats vond blijkt duidelijk uit de grond-boringen in de landengte, waar al in de jaren 1840 mee werd begonnen. Deze laten zien dat bij de uitmonding van de wadi bij Ismaïlia in de ondergrond dikke lagen door de Nijl aangevoerd zand en donker slib aangetroffen werden. De zeestraat, als die er werkelijk was, slibde toen aan de noordzijde dicht, en in die fase maakten wat later het Timsahmeer en de Bittermeren zouden worden, deel uit van de Golf van Suez, die toen tot voorbij de oostelijke mond van de wadi reikte.

Het slib dat door de Nijltak van Wadi Tumilat in de ondiepe zee-arm tussen Egypte en de Sināï werd gedeponerd was maar één van de oorzaken van de verlanding die daar plaats vond. Ook door het water van de Rode Zee werd zand afgezet in het nauwe deel van de zee-engte ten noorden van Suez, waardoor het noordelijk deel van de toenmalige Golf van Suez geïsoleerd raakte. Op deze wijze ontstonden geleidelijk eerst het Timsahmeer door de vorming van de drempel van Serapeum en daarna de Bittermeren door de vorming van de drempel van Shaluf. Deze meren dampden in, waardoor dikke zoutkorsten werden gevormd, maar ze werden, vooral het Timsahmeer, gedeeltelijk aangevuld met water van de Nijl

* Dit is een ingekorte versie van een eerder in afleveringen verschenen artikel „Oude en nieuwe scheepvaartkanalen in Egypte” in NRC-Handelsblad-bijlagen Wetenschap en Onderwijs in mei-juni 1995.

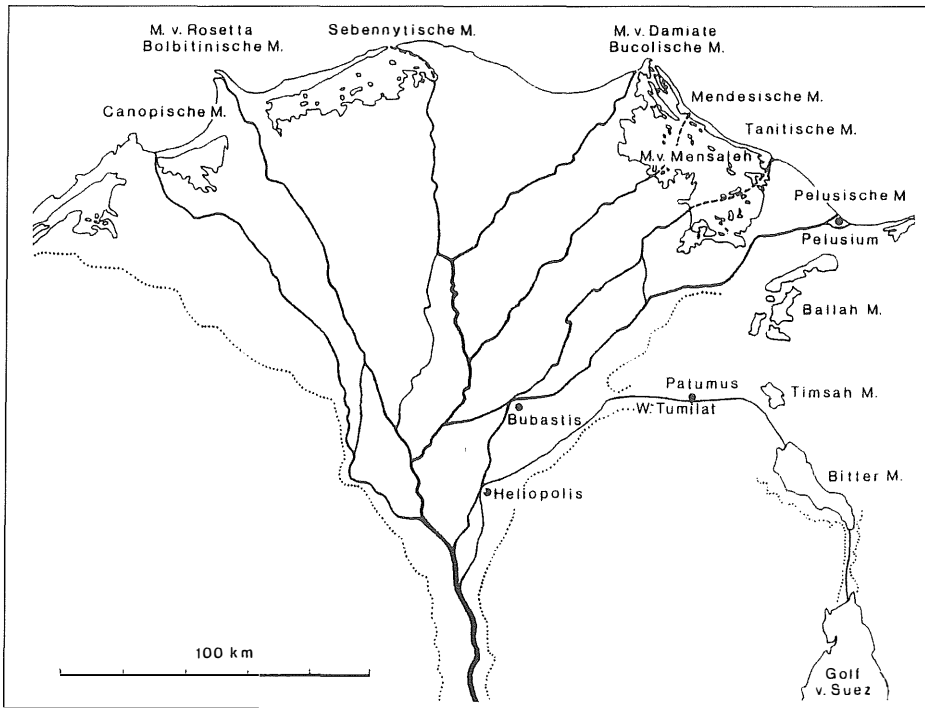

Fig. 1 — De zeven Nijlmondingen in de delta in de tijd van Herodotus, naar Bietak (1975).

tijdens hoge vloed van de rivier. De smaak van het water in de Bittermeren gaf ze hun naam.

De verlanding in de zee-engte bij Suez laat zich eenvoudig verklaren. De heersende wind waait van noord naar zuid; er ontstaat daardoor in de Golf van Suez een stroming van het oppervlaktewater in dezelfde richting. Zo'n stroming wordt gecompenseerd door een stroming over de zeebodem in omgekeerde richting, die ergens, meestal bij een strand maar hier in een vernauwing, omhoog komt en overgaat in de oppervlaktestroming, waarbij materiaal wordt afgezet dat door de onderzeese stroming is meegevoerd. De juistheid van de verklaring blijkt uit de samenstelling van het materiaal waar het zeestrand bij Suez uit bestaat. De Nederlandse ingenieur Conrad (1859: 117) merkte hierover op: „Het strand van de golf van Suez bestaat uit vergruisde bestanddelen, waarvan de schelpen en andere voortbrengselen van de zee het grootste deel uitmaken.” Aan de Nederlandse kust kan men bij oostenwind meestal iets analoogs waarnemen, namelijk dat allerlei materiaal van de zeebodem op het strand wordt afgezet.

Langs de rivier en ook in de delta heeft aanslibbing tijdens de Nijlvloed en het ingrijpen om daar voordeel van te trekken en de nadelen ervan tegen te gaan, voor de bewoners altijd een belangrijke rol gespeeld. Voordat de moderne Assoeandam was aangelegd had ook de jaarlijkse vloed van de Nijl een bepalende invloed op het dagelijks leven in Egypte. Deze rivier ontvangt in haar bovenloop het meeste water uit door moessonregens gevulde meren in equatoriaal gebied, waarvan het grootste het Victoria-meer is. Deze meren vullen de Witte Nijl met slibhoudend water dat vrij veel organisch materiaal bevat. Bij Khartoem voegt de Blauwe Nijl zich bij de Witte. De Blauwe Nijl, komend uit het Ethiopische Tanameer, voert een meer anorganisch slib mee. De moessonregens vallen maar een gedeelte van het jaar, maar zijn dan zeer hevig. Voordat de grote stuwdam bij Assoean werd aangelegd, varieerde als gevolg hiervan de waterstand van de Nijl in de delta sterk in de loop van het jaar. Bij Kaïro was de stand van het water het laagst omstreeks half juni, maar van half juli tot eind oktober was deze ongeveer zeven meter hoger.

Deze hogere waterstand werd benut om het land rond de rivier te laten bevoeien via een stelsel van sluizen. Op het onder water staande land kreeg het slib de gelegenheid te bezinken; dit Nijlslib was zeer vruchtbaar, en men verkreeg op deze wijze met een minimum aan arbeid en kosten zowel irrigatie als bemesting. Dit prachtige natuurlijke systeem van bevoeiïng bezat op de lange duur echter ook het nadeel dat door de afzetting van slib het jaarlijks overstroomde land langzaam aan werd opgehoogd; ongeveer 1 meter in de 900 jaar, gemiddeld dus iets meer dan 1 millimeter per jaar.

De natuurlijke afwatering van de Nijl via Wadi Tumilat moet daardoor in de loop van de tijd steeds moeilijker zijn geworden, maar dit hield niet van de ene dag op de andere op. In het jaar 1800 bijvoorbeeld, trad er een buitengewoon hoge vloed op die de dijken deed doorbreken en die de wadi vulde tot aan het Timsahmeer. Dit verschijnsel, dat in die periode zeldzaam was en dat door de staf van het daar aanwezige expeditieleger van Napoleon met verbazing werd opgemerkt, moet in vroegere tijd toen het land lager was, veel frequenter zijn voorgekomen. Daarbij komt dat in die vroegere tijd het meeste water werd afgevoerd door de meest oostelijke van de zeven door de Griekse schrijvers genoemde Nijlarmen in de delta, de Pelusische. Deze Nijlarm was genoemd naar de aan zijn monding gelegen stad Pelusium, in de uiterste oostpunt van de delta. Tegenwoordig is de oude Pelusische Nijlmonding geheel opgedroogd en nog maar met moeite terug te vinden in de door „tells” of ruïneheuvels gemarkeerde desolate vlakte tussen het moderne scheepvaartkanaal en de verlaten rui-

WATERSTANDEN IN M VAN DE NIJL
BIJ SAÏDIEH GEMIDDELD OVER 1846-'56

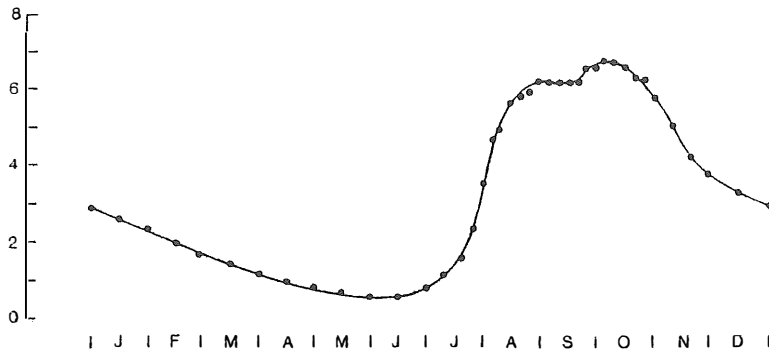

Fig. 2 — Waterpeil bij Saïdieh in de loop van het jaar, voor de bouw van de stuw bij Assoean (Sleeswyk, 1987).

neheuvel van Pelusium, bekend als Tell el-Farama (Sneh & Weisbrod, 1973).

De meer naar het westen gelegen Nijlarmen van Damiate en van Rosetta zijn in onze tijd de voornaamste, en deze westwaartse beweging duurt nog steeds voort. De egyptoloog Posener stelde al in 1938 vast dat de westelijker gelegen arm van Rosetta bezig was de hoofdafvoer te gaan vormen ten koste van de Damiate-arm. Zijn model van het geleidelijke ontstaan van het scheepvaartkanaal tussen de Nijl en de Rode Zee is onder andere gebaseerd op deze westwaartse beweging:

„... in het tijdperk toen de Pelusische Nijlarm nog een groot waterdebiet bezat, lieten de [jaarlijkse] Nijlvloeden zich in de Wadi Tumilat meer voelen dan in onze dagen. Voordat ze verdween, werd deze riviertak getransformeerd in een intermitterende waterstroom. Om de watervoorziening zeker te stellen, en de scheepvaart, als daar toen al sprake van was, behoefde niet meer te gebeuren dan een kanaal te onderhouden in de seizoenen dat de Nijl laag stond. Dit bleek echter na verloop van tijd niet voldoende, de bodem van het kanaal moest uitgediept worden. Op die wijze is geleidelijk aan deze arm van de Nijl een kunstmatige waterloop geworden. Deze transformatie moet vrijwel onmerkbaar hebben plaatsgevonden over een tijdsduur die zonder twijfel zeer lang was. Zij was vrijwel voltooid toen de Grieken Egypte bezochten en beschreven. Volgens de klassieke auteurs was de Pelusische Nijlarm de meest oostelijke; de waterloop door Wadi Tumilat wordt niet genoemd als Nijlarm. Als Herodotus erover spreekt, is dat in verband met het graven van het kanaal tussen de Nijl en de Rode Zee. In de vijfde eeuw voor onze jaartelling werd deze arm van de rivier al niet meer beschouwd als een natuurlijke waterloop.”

Zoals we nog zullen zien, leent dit model zich uitstekend voor verdere uitwerking.

Posener dacht dat dit verleggen van de Nijlmondingen met het voornaamste debiet van oost naar west toe te schrijven was aan een langzaam rijzen van de oostzijde van de aardschol waar de delta op ligt. Een aanwijzing hiervoor is misschien de observatie die al door Linant de Bellefonds (1872-73) werd vermeld dat in het noordelijk deel van de Rode Zee de koraalriffen, die zich op enige afstand van de kustlijn bevinden, daar geleidelijk wat dichter onder het zeeniveau komen dan meer naar het zuiden. Het gaat hier echter om een hoogteverschil van de orde van een meter, en het lijkt niet waarschijnlijk dat een verheffing van de aardkorst in historische tijden in dit gebied een overheersende rol speelde. Bietak (1975) wees er op dat het verleggen van de voornaamste riviermond geheel te verklaren is door de slibafzettingen in de benedenloop van de rivier, die niet alleen een voortdurend wisselen van de stroombeddingen in de delta tengevolge heeft, maar ook een geleidelijk verplaatsen van de hoofdstroom van de ene zijde van de delta naar de andere.

Dit model van het geleidelijk ontstaan van het kanaal lijkt geheel plausibel, en het zou misschien kunnen verklaren waarom geen Egyptische

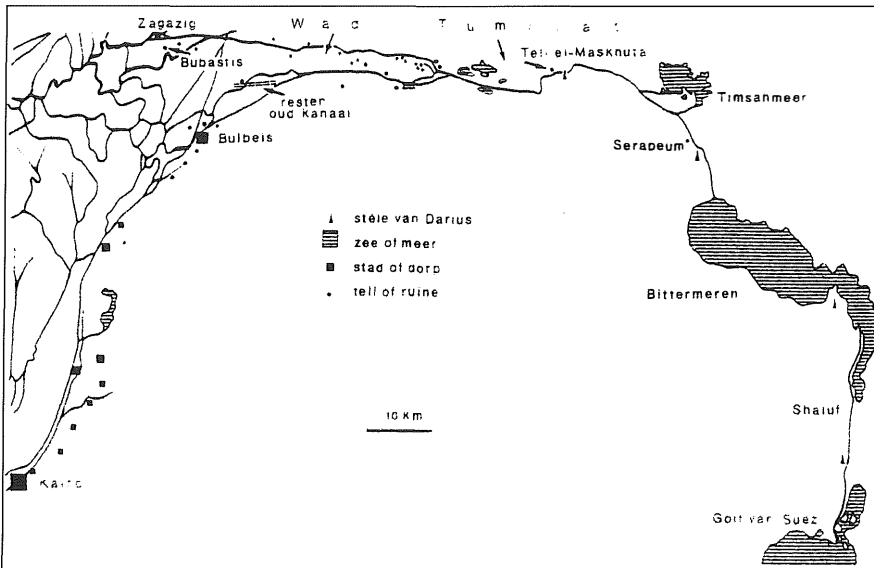

Fig. 3 — Tracé van het oude Nijl-Suezkanaal, naar gegevens van Linant de Bellefonds (1872-73), Bourdon (1925) en Posener (1938).

koning het graven van het kanaal als belangrijke regeringsdaad heeft laten verheerlijken.

2. *Merkwaardige kanaalresten*

Bij het stadje Suez mondt, behalve het zoutwaterkanaal dat de twee zeeën verbindt, in de Rode Zee ook een smal, 17 meter breed en 2,25 meter diep zoetwaterkanaal uit, dat water van de Nijl aanbrengt via de Wadi Tumilat, die bij Ismaïlia uitmondt. Het kanaal vertakt zich daar en zet zich voort naar het zuiden met een arm die ongeveer evenwijdig met het scheepvaartkanaal langs de westelijke oever van de Bittermeren naar Suez loopt. De watervoorziening van die stad en van de duizenden arbeiders die in 1859 begonnen met het graven van het scheepvaartkanaal was een groot probleem voordat dit zoetwaterkanaal in 1863 was voltooid. De ingenieur Conrad, die als voorzitter van de Internationale Suezkanaal Commissie het stadje Suez in 1855 bezocht, schreef:

„In den omtrek van Suez is alles woestijn, er groeit niets; er zijn verscheidene mensen in Suez die nog nooit een boom hebben gezien. Alles moet van Caïro of van elders worden aangebragt. De eerste levensbehoeften, zelfs drinkbaar water, ontbreken geheel. Er is eene afzonderlijke markt voor het drinkwater, dat in zakken van schapenvellen wordt aangebragt.”

In de klassieke Oudheid was de scheepvaartverbinding tussen de Nijl en de Rode Zee er een die door middel van een zoetwaterkanaal plaatsvond, ongeveer volgens het tracé van het moderne zoetwaterkanaal; op enkele plaatsen is zelfs bij de aanleg van dit moderne kanaal gebruik gemaakt van de resten van het oude. Er was dus in de Oudheid geen afzonderlijk kanaal voor de aanvoer van het Nijlwater nodig. De zorg die men in Suez toen wel had, was dat het zeewater zich met het zoetwater zou kunnen vermengen voor het de stad bereikte.

De resten van het oude kanaal werden in het begin van de jaren 20 van onze eeuw nauwkeurig bestudeerd en in kaart gebracht door de Franse luitenant-ter-zee Claude Bourdon, die dit vastlegde in een boek over de geschiedenis van het oude kanaal dat in 1925 uitkwam, maar dat helaas niet de aandacht trok die het verdiende. Misschien was dit te wijten aan het feit dat het een kostbaar werk was dat in een kleine oplage in Kaïro verscheen.

Het tracé van het oude kanaal tussen de Bittermeren en Suez zoals Bourdon dit beschrijft is redelijk te volgen in het landschap omdat er hier en daar nog kanaaldijken zijn te zien en omdat op sommige plaatsen waar dat niet het geval is, het wordt gemarkeerd door een zone van zwart Nijlslib waar tui-

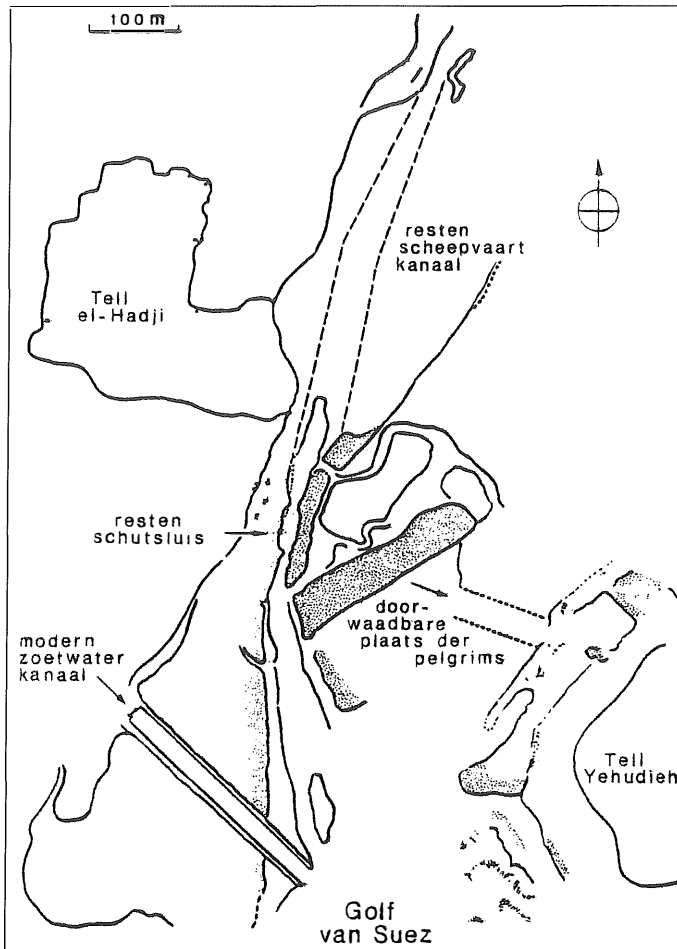

Fig. 4 — Overblijfselen van de schutsluis van Ptolemaeus II noord-oostelijk van Suez (naar Bourdon, 1925).

nen in zijn aangelegd. De monding ligt tussen twee ruïneheuvels, de Tell el-Hadji en de Tell Jehudieh iets ten noordoosten van Suez, een paar honderd meter van de doorwaadbare plaats in de vroegere pelgrimsweg naar Mekka. Er staat water tussen de sterk beschadigde kademuren die uit buitengewoon hard beton zijn vervaardigd. Hun configuratie is merkwaardig en suggereert sterk dat het hier om de resten van een sluis gaat. De beschrijving die Bourdon ervan geeft (1925:143-44), geïllustreerd door bijgaand kaartje, wordt hier vrij uitvoerig aangehaald omdat ze vrijwel onbekend schijnt te zijn.

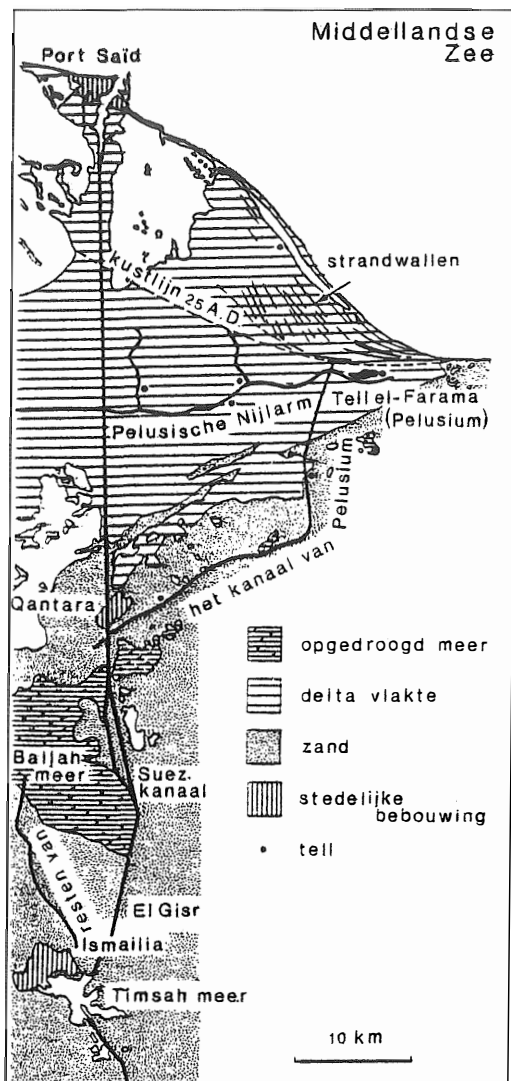

Fig. 5 — Resten van het kanaal van Pelusium (naar Sneh, Weisbrod en Perath, 1925).

Het kanaal, dat daar 24 meter breed is, verwijdt zich geleidelijk over een afstand van 210 meter om tenslotte over te gaan in een bassin van 50 meter breedte en 200 meter lengte, gevolgd door een geleidelijke vernauwing over 80 meter tot een breedte van 20 meter. Daarna volgt een vernauwing door naar voren springende brede muren, die de doorvaartbreedte reduce-

ren tot 8,5 meter. Een tweede vernauwing van dit type tot 9 meter volgt 54 meter verder; tussen de twee ligt een bassin van 20 meter breed. Zoals Bourdon opmerkt, is het vrijwel onmogelijk hierin iets anders te zien dan de resten van een schutsluis met twee deuren, met daarvoor een bassin waar schepen konden wachten tot het hun beurt was geschut te worden. Er is geen reden deze interpretatie te betwijfelen; het gaat hier om de resten van de eerste schutsluis in de geschiedenis. Verder is het duidelijk dat op deze wijze een vermenging van het zoete water in het kanaal met het zoute water van de Rode Zee effectief kon worden voorkomen.

De resten van een ander kanaal kwamen twintig jaar geleden in het nieuws door een publikatie van een ploegje Israëliësche archeologen die hun waarnemingen verrichtten tijdens de bezetting van de Sinai. Van het abrupte einde bovenop een duin bij Ismailia, slingerde dit kanaal, waarvan dat deel overigens al in 1872-73 door Linant de Bellefonds was beschreven, zich met grote kronkels in ongeveer NNW richting om tenslotte juist ten westen van de resten van Pelusium, Tell el-Farama, te eindigen op de plaats van de kustlijn van ongeveer AD 25 ($\pm$ 90 jaar), een datum die werd vastgelegd met behulp van C-14 analyse (Sneh, Weisbrod & Perath, 1975). Het kanaal, dat we in het volgende als het „kanaal van Pelusium” zullen aanduiden, is merkwaardig omdat het aan de zuidzijde onafgemaakt abrupt eindigt boven op een duin, ongeveer anderhalve kilometer ten noorden van de oever van het meer van Timsah. De bodem van het kanaal is ongeveer 40 meter breed, en bevindt zich daar 14 meter boven het niveau van de Middellandse Zee. Enkele honderden meters voor de uitmonding van het kanaal in de Middellandse Zee wordt het tracé doorsneden door die van de meest oostelijke oude Pelusische Nijlarm, die nu geen water meer draagt.

Het nieuwe was de ontdekking van het tracé bij de monding; de rest was al veel langer bekend. Er is reden voor het vermoeden dat het hier om een kanaal gaat dat niet alleen als scheepvaartweg was bedoeld, maar ook als grensafscheiding. Het is mogelijk afgebeeld in een reliëf in de tempel van Amon te Karnak dat de koning Sethos I (r. 1294-1279 v. Chr.) afbeeldt, terugkerend (in triomf, uiteraard) van een veldtocht in „Azië”, dat wil zeggen het gebied ten oosten van Egypte, over een door een fort beveiligde brug over een water dat wemelt van de krokodillen. Volgens de begeleidende tekstinscriptie gaat het hier om een kanaal met de naam *Ta Denit*, het „Scheidende Water”.

Zelfs als deze identificatie juist is, moet natuurlijk wel opgemerkt worden dat het zuidelijke einde van dit kanaal, dat zover boven zeeniveau lag dat in ieder geval de bodem droog was, toch niet een erg effectieve grensafscheiding kan zijn geweest. Het is niet goed mogelijk dat het kanaal

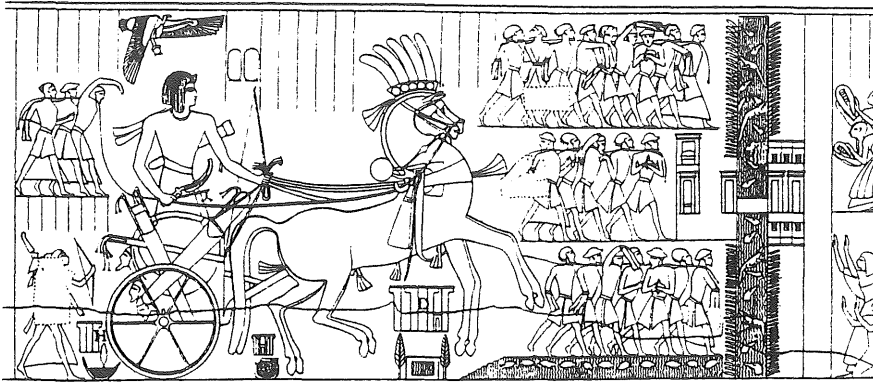

Fig. 6 — Koning Sethos II terugkerend van een veldtocht in „Azië” (naar Bietak, 1975).

verder uitgegraven had moeten worden beneden zeeniveau, zoals onderzocht door Linant de Bellefonds, of dat het via Wadi Tumilat met Nijlwater gevoed had kunnen worden, zoals door Aly Shafey (1946) werd vastgesteld.

Over blijft de mogelijkheid van een fout in de waterpassing bij de aanleg van het kanaal van Pelusium, een mogelijkheid die, zoals uit het volgende duidelijk zal worden, in het geheel niet onwaarschijnlijk is, en die toegeschreven kan worden aan een fysisch-optisch effect, de „straalkromming”. Deze wordt veroorzaakt door dichtheidsgradiënten in de atmosfeer, die kunnen ontstaan door temperatuurverschillen tussen het aardoppervlak en de lucht daar boven. Lichtstralen, die zich normaal voortplanten langs rechte lijnen, kunnen dat dan gaan doen langs gekromde banen, vandaar de naam „straalkromming”. Een door ons waargenomen lichtstraal die min of meer parallel loopt met de bodem buigt dan af, tenzij naar boven, hetzij naar onder (Minnaert, 1968 I:64-68). Is het aardoppervlak relatief warm ten opzichte van de lucht, dan wordt een lichtstraal naar boven gekromd, is het aardoppervlak daarentegen kouder dan de lucht, dan kromt de lichtstraal zich naar onder.

Bij het bepalen van hoogteverschillen in een terrein kan dit tot geheel foutieve metingen leiden, daar voorwerpen in een koude lucht boven een warm oppervlak te laag worden waargenomen, en die in een warme lucht boven een koud oppervlak te hoog. Over een afstand van een kilometer kan een dergelijke hoogtefout gemakkelijk een meter of meer bedragen. Het is heel goed denkbaar dat de bodem van het eind van het kanaal van Pelusium bij het optisch waterpassen door landmeters in de Oudheid als onder

het niveau van de Middellandse Zee werd bepaald, al lag hij er in werkelijkheid 14 meter boven.

Als men erop bedacht is, kan door het toepassen van eenvoudige kunstgrepen het optreden van fouten in de hoogtemeting als gevolg van straal-kromming worden vermeden. In de Oudheid was het verschijnsel waarschijnlijk nog niet bekend, waardoor waterpassingen, vooral in warme streken, onbetrouwbaar waren. Misschien speelde een waterpassingsfout ook in 1799 een rol, toen door de metingen van Le Père, die hij in opdracht van Napoleon uitvoerde, dit foutieve gegeven uit de Oudheid bevestigd leek te worden.

In ieder geval lijkt het wel erg onwaarschijnlijk dat dit kanaal gegraven zou zijn als op anderhalve kilometer afstand van het einde ervan het Timsahmeer deel zou hebben uitgemaakt van de waterweg van de Nijl naar de Rode Zee. Het niveauverschil zou op deze korte afstand al te duidelijk zijn geweest. Inderdaad loopt het tracé van het oude kanaal niet door het Timsahmeer maar ten westen ervan; wel zijn er resten gevonden van twee korte dwarsverbindingen die dit kanaal met het Timsahmeer verbonden.

De gang van zaken laat zich als volgt reconstrueren: toen het kanaal van Pelusium werd gegraven stond het Timsahmeer niet in verbinding met het Nijl-Suez kanaal; het was daardoor geheel opgedroogd, zoals het ook was toen het moderne Suezkanaal werd aangelegd. Toen het eind van het kanaal van Pelusium in de buurt van het Timsahmeer was gekomen, werd de verbinding met het Nijl-Suezkanaal doorgegraven en toen het meer zich daarna vulde, kwam de fout in de waterpassing aan het licht. Het kanaal van Pelusium kon niet via het Timsahmeer worden verbonden met het kanaal naar Suez.

3. Een retourtje „Poent” (of „Pwani”): heen ...

Het spreekt vanzelf dat de afstanden tot de reisdoelen een belangrijke rol speelden in de zeereizen van Suez naar het zuiden en terug, in het bijzonder als zo'n „retourtje” binnen het jaar moest plaatsvinden, en alleen zulke reizen zullen we hier overwegen. Hierbij is vooral de moeilijkheid van de terugreis zwaarwegend. Voor ons is het bovendien een probleem te weten waar de reis naar toe ging, want de historische bronnen geven wel namen, maar geen locaties. Dit vormt de kern van het vraagstuk van de vroegere retourscheepvaart in de Rode Zee.

Van twee van de bestemmingen weten we precies waar ze lagen. Een zo'n reisdoel waren de mijnen in de Sinaï. Het andere goed bekende reisdoel was de Ptolemaeïsche kolonie Adulis, waarvan de ruïnes vlakbij Zula

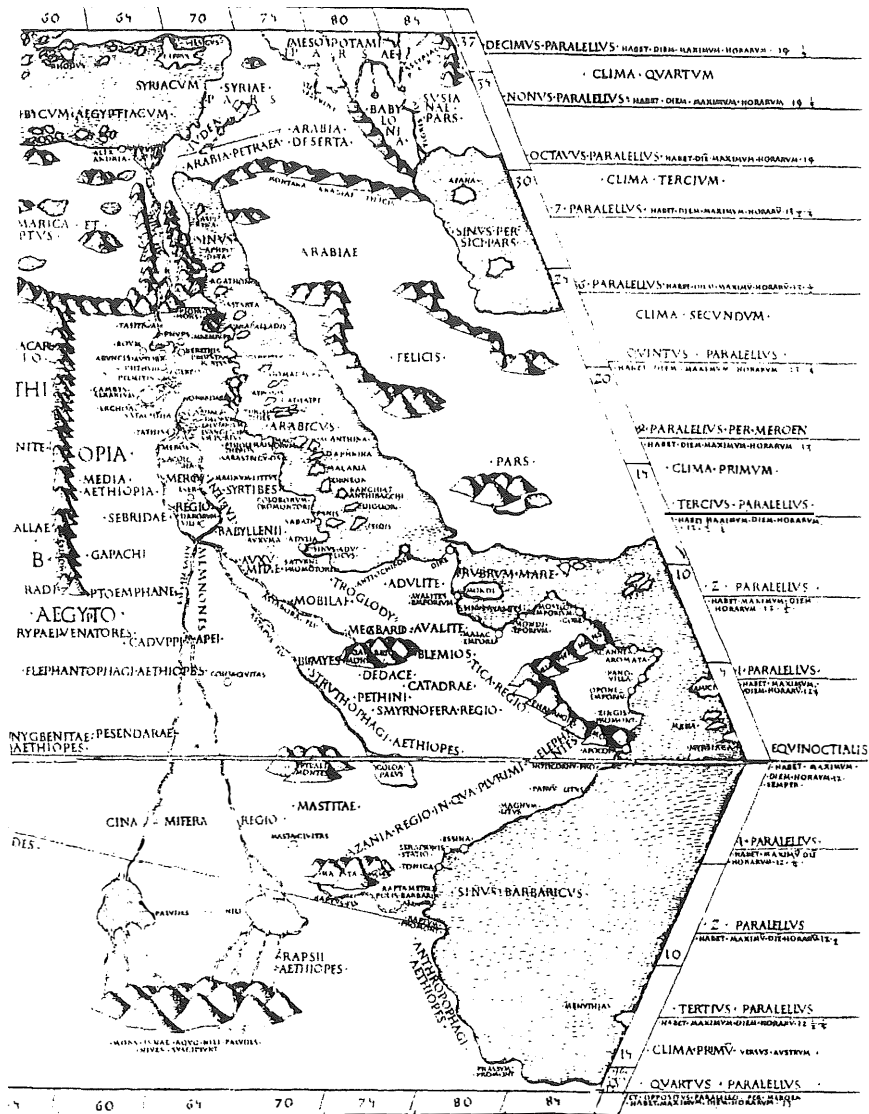

Fig. 7 — Kaart van de Rode Zee uit de editie van 1490 van de „Geografie” van Claudius Ptolemaeus (Nordenskiöld, 1889).

liggen aan de gelijknamige baai in de kust van Erythraea. Van de andere reisdoelen zoals het land „Poent” is de locatie minder goed bekend. Omdat het windregime in de Rode Zee bepaalde hoever men naar het zuiden kon

zeilen als men nog in hetzelfde jaar wilde terugkeren, en omdat dit regime nogal variabel is, is het niet verwonderlijk dat de schattingen van de locatie van het land „Poent” vrij ver uiteen lopen. Dit land wordt in de Egyptische bronnen vaak genoemd, en het heeft in de egyptologie een voornamelijk rol gespeeld. De veronderstelde locaties aan de Afrikaanse kust gaan van Suakin, ongeveer halverwege de Rode Zee, tot hypothetische bestemmingen voorbij de Straat van Bab-el-Mandeb, zoals Somaliland en de baai van Tajura.

De nautisch historicus Sølver, die de Rode Zee goed kende, heeft deze kwestie in de jaren '30 grondig bestudeerd. Zijn conclusies wat de technische mogelijkheden betreft zijn nog geheel geldig. Hij oordeelde dat een locatie buiten de Rode Zee, dus voorbij de straat van Bab-el-Mandeb, niet in aanmerking komt. Hij dacht dat als het land „Poent” het verste reisdoel zou zijn geweest, het in de omgeving van Zula Baai zou moeten worden gezocht. In ieder geval maakt de aanwezigheid van de resten van de Ptolemaïsche kolonie Adulis het waarschijnlijk dat deze als bestemming voor de Egyptenaren te bereiken was zonder dat de reis jaren kostte.

De fysische, ethnische en geografische kenmerken van het gebied waar dit land gezocht moet worden, zoals die door de egyptoloog Kitchen in zijn bespreking en modificatie van de uitvoerige publicatie van Herzog over dit onderwerp in 1971 zijn vastgesteld, zijn hiermee in redelijke overeenstemming. Dit gebied strekt zich van het noordelijk deel van de kust van Erythraea uit tot aan de Soedanese grens, het binnenland in tot aan de bovenloop van de Witte en van de Blauwe Nijl. Het wonderlijke is dat Kitchen bij het schrijven van zijn zeer erudiete verhandeling zich blijkbaar niet op de hoogte had gesteld van het werk van nautische deskundigen die zich met het „Poent”-probleem bezig hadden gehouden, waarvan Sølver de voornaamste was. Wat dit aspect betreft zullen we zijn werk moeten corrigeren, zoals hijzelf het werk van Herzog corrigeerde, die geloofde dat de Egyptenaren niet over de Rode Zee, maar uitsluitend via de Nijl naar het land „Poent” voeren. Dit is om redenen die Kitchen duidelijk maakt, onmogelijk te handhaven.

Herzog geeft een samenvatting van het taalkundig aspect van de naam van het land „Poent”: het is een transcriptie van het oud-Egyptische „Pwnt”, dat alleen met medeklinkers is gespeld, zoals bij Semitische talen gebruikelijk was. Bij de traditionele transcriptie „Poent” wordt de „w” als „oe” uitgesproken, zoals in het Welsh. Behalve „Poent”, ook geschreven als „Punt”, „Pount” en „Pun” (in het laatste geval hield men rekening met de mogelijkheid dat de „t” aan het eind een door de Egyptische schrijvers toegevoegd suffix was) heeft men in het verleden ook vocalisaties voorge-

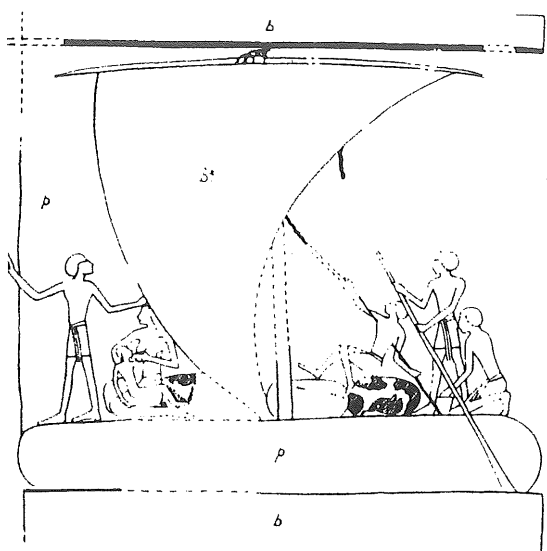

Fig. 8 — Zeilvaartuig met „Pwnt” goederen beladen, XIIde dynastie (Davies, 1936).

steld zoals: „Pownet”, „Pyene”, „Pouanit” en „Pwani”. We zullen hier verder de niet-gevoicaliseerde vorm „Pwnt” schrijven.

Het curieuze is dat in twee kaarten uit het oeuvre van de geograaf Claudius Ptolemaeus uit de tweede eeuw van onze jaartelling, die even voor 1500 in gedrukte vorm werden gepubliceerd, klaarblijkelijk het eiland Dahlak Kebir tegenover Zula Baai als „Panis” wordt aangeduid. Als dit niet een coïncidentie is, zou het goed overeenstemmen en met de laatstgenoemde vocalisatie en met de door Sølvér voorgestelde localisatie. Dat dit eiland, deel uitmakend van het land „Pwnt”, de eindbestemming zou zijn geweest lijkt volstrekt niet onmogelijk, daar volgens de „Admiralty Chart” alleen op dit eiland van de Dahlak archipel drinkwater te verkrijgen is, in het dorp Kubbani. Op dit eiland zou de Egyptische expeditie relatief veilig zijn geweest voor de roofzuchtige nomaden die de „Periplus de Mare Erythraei” (Zeilaanwijzingen voor de Zee van Erythraea) van omstreeks 110 AD vermeldt en die vermoedelijk ook in die tijd al langs de kust van de Rode Zee zwierven.

Het zou bovendien een aantal details die over het land bekend zijn verhelderen. Een zo’n detail zijn de zeer onzeewaardig aandoende, expliciet als „Pwntisch” aangeduide vaartuigen met driehoekige razeilen die zijn afgebeeld in het graf van een niet met name bekende edelman uit de XIIde

dynastie, circa 2000 v. Chr. Al waren ze voor een verre reis totaal ongeschikt, ze zouden uitstekend gediend kunnen hebben om goederen van het vasteland naar het eiland te brengen. Al met al lijkt dit deel van de Erythraëische kust, met het eiland Dahlak Kebir, een uitstekende kandidaat voor „Pwnt”. Deze identificatie kan echter momenteel nog niet als vaststaand worden beschouwd.

Een andere bestemming die in de Egyptische bronnen werd genoemd, is de „mijn van Pwnt”. De Egyptische archaeoloog Abdel Monem Sayed heeft deze geïdentificeerd met de resten van mijnen even ten noorden van Suakin ongeveer op 19° NB, hetgeen in het geheel niet onwaarschijnlijk lijkt. Ongeveer een geografische graad ten zuiden van Suakin zou een ander reisdoel kunnen liggen, de door Ptolemaeus II Philadelphus gestichte kolonie Ptolemaïs Theron, Ptolemaïs van de Jacht, aan de mond van de Khor (een Arabisch woord voor een intermitterend stromende rivier) Barka. Op een nogal beschadigde stèle bij de plaats Tell-el-Maskhuta in Wadi Tumilat, niet ver van de stèle die Darius daar liet oprichten, gedenkt Ptolemaeus II Philadelphus de expeditie waarbij dit Ptolemaïs werd gesticht. Uit de tekst blijkt ook dat het doel van die jacht het vangen van olifanten was, en dat men inderdaad deze dieren over het kanaal op de terugweg verscheepte.

Ofschoon „Pwnt”-producten voor het eerst genoemd worden op het zogenaamde Palermo-tablet dat waarschijnlijk dateert van de regering van Sahure van de V-de dynastie (2510-2460 v. Chr.), zegt de vermelding niets over de weg waarlangs deze producten Egypte bereikten. Dat hoeft niet over zee te zijn geweest, ze kunnen ook in die tijd via de Nijl Egypte hebben bereikt. „Pwnt” is vooral bekend geworden door de afbeeldingen van een overzeese „Pwnt”-reis die in opdracht van koningin Hatshepsut (1478-1458 v. Chr.) werd uitgevoerd, en die wordt verheerlijkt in haar tempel te Deir-el-Bahari. Een grote verscheidenheid van „Pwnt”-producten is op deze afbeeldingen te zien: behalve myrrhe, ook olifantstanden, exotische dieren, zoals mandrillen en giraffen, enzovoorts. We zullen deze afbeeldingen hier verder niet bespreken, maar we vermelden alleen dat een van de afbeeldingen een aanduiding geeft van de tijd van het jaar dat de Egyptische expeditie „Pwnt” bezocht: een Egyptenaar die is afgebeeld terwijl hij vogelnesten uithaalt. Aangezien vogels in het zuiden van de Rode Zee omstreeks februari nestelen, betekent dit dat de expeditie zich toen daar bevond.

Dit past precies in het reisschema dat volgens Sølver identiek moet zijn geweest aan dat van de traditionele Arabische scheepvaart. Hij schrijft daar het volgende over: „Voor zover de Arabische scheepvaart terug te vervolgen is, vond ze plaats zoals heden ten dage — zuidwaarts in de herfst en in

de winter, en noordwaarts in de vroege lente, om de zuidelijke wind in het noordelijke deel van de Rode Zee zoveel mogelijk uit te buiten. In de zomer houdt de scheepvaart vrijwel geheel op wegens het onstabiele weer en de ondragelijke hitte”.

Het vertrek uit Suez vond dan begin oktober plaats en de aankomst te „Poent” vermoedelijk eind januari. Op het laatste deel van het traject had men waarschijnlijk flink moeten roeien. De schepen van Hatshepsuts expeditie waren inderdaad uitgerust met riemen, zoals de reliëfs te Deir el-Bahari laten zien.

4. Een retourtje „Pwnt” : ... en terug

Voor de terugkeer van Pwnt naar Egypte zou een vertrek begin maart het gunstigst zijn geweest. De onbetrouwbaarheid van de zuidelijke wind maakt het begrijpelijk dat de Egyptenaren in de noordelijke helft van de Rode Zee enkele havens inrichtten, die vanaf Koptos aan de Nijl via de daar aanwezige wadi's niet al te moeilijk te bereiken waren. Inscripties en stèles die zijn teruggevonden in wadi's waar deze op deze kust uitkomen, geven duidelijk aan waar deze lagen. Sølver schrijft over de navigatie noordwaarts: „... ik stel mij voor dat als de omstandigheden gunstig waren een vloot van „Punt” zou proberen Suez en de Nijl te bereiken. Dit hield weinig gevaar in; zou de wind naar het noorden draaien dan zou deze hen terugbrengen naar een van de bekende havens bij Khoseir. De reis door de woestijn was heel moeilijk, en de leider van de expeditie zou zeker de zee-weg hebben verkozen. Lukte dat niet, dan deed hij een van de havens bij Khoseir of Berenike aan en verzond zijn lading per karavaan naar de Nijl”.

Sinds Sølver zijn artikel schreef, zijn ook resten gevonden van een locatie bij Mersa Gawasis, die Kitchen identificeert met de Ptolemaeïsche haven Philoteras. De weg door de woestijn van Philoteras naar de Nijl is langer dan die van Khoseir door Wadi Hamamat; dit kan worden geïnterpreteerd als een aanduiding dat er veel belang aan werd gehecht zoveel mogelijk van de zuidelijke wind te profiteren door zover als mogelijk naar het noorden te varen. Had men geluk met de wind op de terugreis, dan werd voor eind juni Suez bereikt, eventueel dus door schepen die hun zware lading al bij Berenike, Khoseir of Philoteras hadden gelost. Ze waren dan juist op tijd voor het begin van de Nijlvloed, en er was dan, zelfs als het kanaal niet het gehele jaar bruikbaar was, een goede gelegenheid om van Suez uit de Nijl te bereiken. Liet de zuidelijke wind het afweten, dan moesten de schepen in een van de Rode Zee havens wachten, hetzij op de volgende reis naar het zuiden, hetzij op de voortzetting van de terugkeer naar Suez.

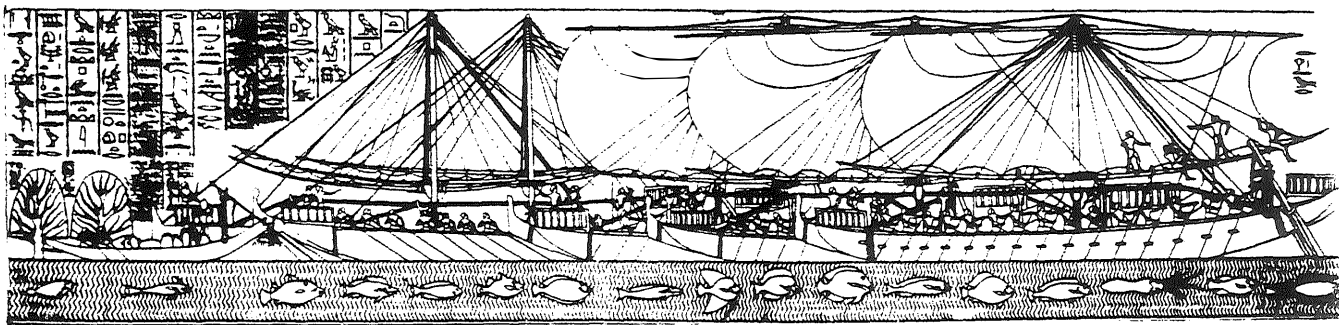

Fig. 9 — Schepen van de expeditie door koningin Hatshepsut naar „Pwnt” uitgezonden, als afgebeeld in haar tempel te Deir al-Bahari (Casson, 1971).

Als de waterweg door Wadi Tumilat normaal niet bevaarbaar was voor „Pwnt”-schepen, is het in ieder geval aannemelijk dat dit wel het geval was gedurende de maanden van de jaarlijkse Nijlvloed. In dit verband moet worden vermeld dat volgens How en Wells in hun commentaar op Herodotus, het scheepvaartkanaal naar Wadi Tumilat bij Bulbeis ongeveer 45 meter breed was, en 5 meter diep, hetgeen vergelijkbaar is met de diepte van 4 meter voor irrigatie kanalen die tijdens de Nijlvloed dienst deden. Waarschijnlijk konden „Pwnt”-schepen dan in ieder geval het kanaalpand door Wadi Tumilat bevaren. Als de Golf van Suez desondanks vanaf de Nijl niet bereikbaar was over water, moet dit te wijten zijn geweest aan de onbevaarbaarheid van het noord-zuid deel van de vaarweg naar Suez. Dit houdt in dat de Bittermeren misschien, en het Timsahmeer zeker, in zo'n periode geen deel meer uitmaakten van de Golf van Suez, en dat er nog geen kanalen waren gegraven om dit te verhelpen.

Als we de gevolgtrekkingen van Linant de Bellefonds wat betreft de geleidelijke overgang van de zeearm benoorden Suez tot het Timsahmeer en de Bittermeren samenvatten, komt dat op het volgende neer: in een eerste fase vormde zich de drempel van Serapeum, waardoor het Timsahmeer geleidelijk werd geïsoleerd van de zeearm, in een tweede fase gebeurde hetzelfde met de Bittermeren doordat de drempel van Shaluf zich vormde. Als we dit schema betrekken op de bouw van „Pwnt”-schepen is het denkbaar dat in de eerste fase schepen voor de vaart in de Rode Zee iets ten zuiden van Serapeum vertrokken, daar eventueel ook gebouwd werden. Het materiaal daarvoor zou over de betrekkelijk korte weg over land — ongeveer 20 kilometer — van Tell el-Maskhuta naar Serapeum aangevoerd kunnen worden. Hierbij wijzigen we de theorie van Posener enigszins van de geleidelijke overgang van natuurlijke waterweg naar gegraven kanaal door aan te nemen dat op het traject waarlangs geen boeren woonden, er een beduidend tijdsverschil kon bestaan tussen het verlanden van de waterweg en het graven van een kanaal als remedie door het centrale gezag.

In de tweede fase zou een locatie tussen Shaluf en Suez het vertrekpunt van de zeeschepen zijn geweest, en zou de afstand van Tell el-Maskhuta ruim 40 kilometer meer hebben bedragen. In dat geval was het bouwen van zeeschepen bij Shaluf waarschijnlijk nog onaantrekkelijker dan bij Khoseir aan het einde van Wadi Hamamat, en het is dan begrijpelijk dat dit bij de laatste plaats gebeurde. In de periode die daar vermoedelijk op volgde, was het kanaal doorgetrokken van Tell el-Maskhuta naar Suez en zouden de zeeschepen aan de Nijl zijn gebouwd. Misschien heeft er een tussenfase bestaan toen de Bittermeren nog verbonden waren met de Golf van Suez, maar dat er wel een kanaal bestond van Tell el Maskhuta naar de Bitter-

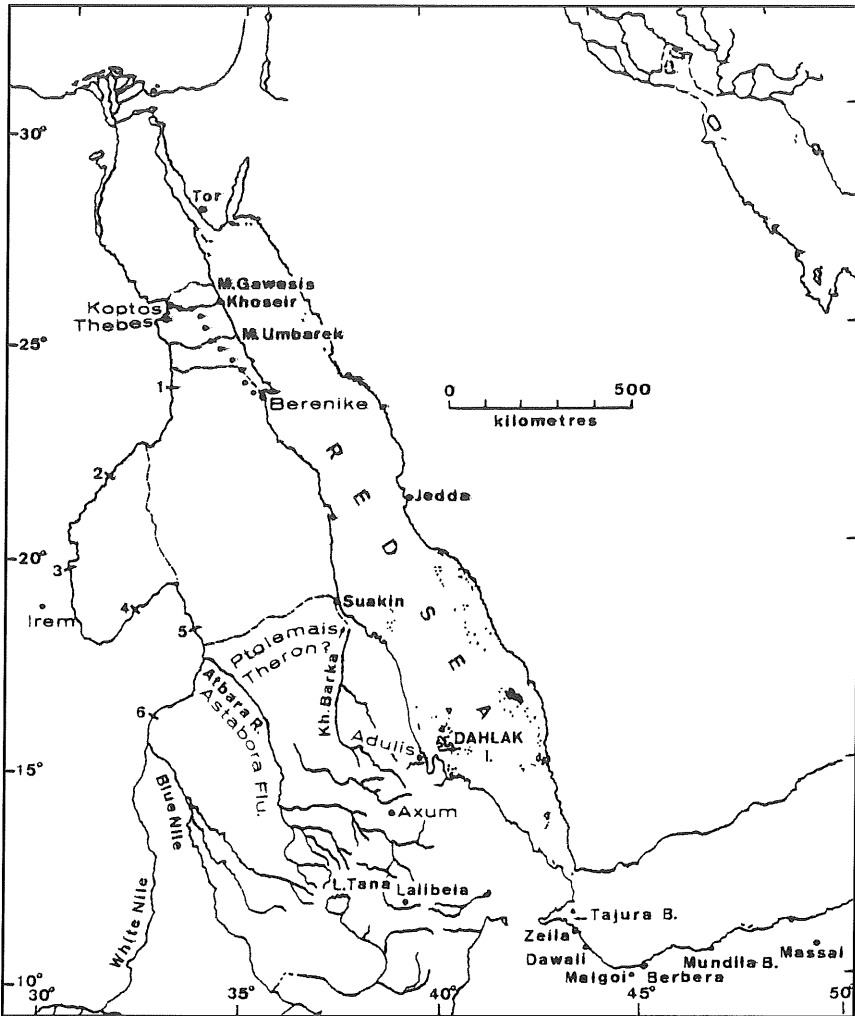

Fig. 10 — De Rode Zee, met mogelijke reisdoelen aan de oostkust van Afrika aangegeven (naar Sleswyk, 1983).

meren; daar is op dit moment niets over bekend. In ieder geval geeft deze uitwerking van het model van Posener van de geleidelijke transformatie van de natuurlijke waterloop van de Nijl naar de Rode Zee tot een kanaal een chronologische volgorde aan van de plaatsen waar zeeschepen voor de Rode Zee werden gebouwd. Deze volgorde laat zich vergelijken met de historische gegevens.

De constructie van een schip bij Khoseir wordt vermeld in een rotsinscriptie aan de weg die van Koptos naar Khoseir voert door Wadi Hamamat. Deze is daar door de vizier Henini van koning Mentuhotpe II (2009-1997 v. Chr.) aangebracht.

„Mijn Meester droeg mij de organisatie op van de zending van een schip om verse myrrhe te verwerven van de vorsten van het rode land ... ik begaf me op weg naar Koptos, zoals de koning had bevolen ... ik begaf mij op weg met 3000 man. Ik maakte de weg tot een rivier en de woestijn tot een veld, want ik gaf elke man een leren fles, een draagstok en twee kruiken water en 20 broden ... Ik bouwde het schip en liet het uitvaren na een groot offer van runderen en wilde geiten. Na mijn terugkomst uit zee voerde ik het bevel van mijn Meester uit en bracht hem de giften die ik in het Land der Goden had verkregen ... ik keerde terug door Wadi Hamamat en bracht grote blokken steen mee voor de tempel ...”.

Het schip dat door de 3000 man door Wadi Hamamat werd vervoerd zal een geprefabriceerd schip zijn geweest, analoog, wat dit betreft, aan het veel vroegere schip van Cheops dat bij de Grote Pyramide in een daarvoor aangelegde kelder werd aangetroffen. Sølver maakt waarschijnlijk dat de bemanning van het schip slechts een klein deel vormde van het enorme aantal mannen dat het schip vervoerde en bij Khoseir in elkaar zette.

De vijf zeeschepen van de expeditie van Hatshepsut naar Pwnt, 5 eeuwen later, waren daarentegen duidelijk aan de Nijl gebouwd. De inscripties in de tempel van Deir el-Bahari vermelden namelijk niet de bouw van vijf schepen bij Khoseir — dat zou een enorme operatie zijn geweest die zeker zou zijn geboekstaafd — maar wel, tot drie keer toe, zoals Kitchen benadrukt, dat de expeditie „over water en over land” plaatsvond, waarschijnlijk dus èn over de waterweg via Suez, èn over de landweg via Wadi Hamamat. Waarschijnlijk is dus het verbindingskanaal tussen Wadi Tumulat en Suez gegraven op een tijdstip dat tussen de regeringen van Mentuhotpe in de XIde dynastie en Hatshepsut in de XVIIIde dynastie ligt. De traditie dat het scheepvaartkanaal door een „Sesostris” — er waren er vier — van de XIIde dynastie voor de eerste maal zou zijn gegraven, zou hiermee in overeenstemming zijn. Dit zou dan tussen 1962 en circa 1750 voor onze jaartelling zijn gebeurd.

Verder is er bij Assoean een vermelding van de bouw van een „Pwnt”-schip op een plaats die overeen zou kunnen komen met Serapeum. Het betreft de ambtenaar Pepynakht die van de koning Pepi II van de VIde dynastie, tussen 2460 en 2200 jaar voor het begin van de jaartelling, opdracht kreeg het stoffelijk overschot terug te brengen van een beampte die met de werklieden die hem ter zijde stonden bij het bouwen van een schip voor Pwnt in „het land van Azië” was vermoord door de „Aziaten”.

De discussie van Posener maakt duidelijk dat de plaats waar dit gebeurd zou zijn in de landengte van Suez moet liggen. In het hier voorgestelde schema van de vorming van de meren in de landengte zou dit kunnen betekenen dat op dat tijdstip de drempel van Serapeum zich al had gevormd, maar die van Shaluf nog niet. De Bittermeren maakten nog deel uit van de Golf van Suez, en de vermoorde scheepsbouwer deed zijn werk aan de noordoever van wat nu het Grote Bittermeer is in de buurt van Serapeum. Als dit zo is, moet de vorming van de drempel van Shaluf die de Bittermeren afsloot van de golf van Suez tussen de regeringsperiodes van Pepi II en Sesostris I, dus tussen 2200 en 1962 v. Chr., hebben plaatsgevonden.

Verder zijn er, voor zover bekend, geen aanwijzingen in de teksten wat betreft het ontstaan van het scheepvaartkanaal. Het bovenstaande laat echter wel zien dat de uitgewerkte schema's van Linant de Bellefonds en van Posener wat betreft de volgorde van de fasen van het verdwijnen van de natuurlijke waterweg van de Nijl naar de Rode Zee en de daarop volgende ontwikkeling van het scheepvaartkanaal, goed blijken overeen te komen met de chronologische volgorde van de plaatsen waar schepen voor Pwnt werden gebouwd. Dit scheidt, zoals in het voorgaande bleek, een mogelijkheid om tot een grove datering van deze fasen te komen.

Geraadpleegde literatuur

Het voorgaande is ten dele gebaseerd op eerder onderzoek; hieronder is aangegeven waar dit gepubliceerd is. Niet alle geraadpleegde literatuur werd geciteerd, maar deze is wel voor een deel in onderstaande lijst opgenomen. Voor de data en de transcripties van namen werden die uit het boek van GRIMAL aangehouden. Overblijfselen van het oude scheepvaartkanaal door Wadi Tumilat die in de vorige eeuw nog het tracé ervan duidelijk vastlegden in het landschap, zijn nu vrijwel geheel verdwenen, zoals blijkt uit de recente publicatie van REDMOUNT. Daarom zijn oudere publicaties over dit onderwerp nog altijd actueel. De periode dat Israël de Sinaï bezette resulteerde in enkele publicaties over het kanaal van Pelusium en de Pelusische Nijltak. Het meest uitvoerige werk over de oude kanalen is het boek van BOURDON, dat overigens weinig wordt geciteerd. De bijzondere hydrografie van de Nijldelta komt uitvoerig aan bod in het opgravingsverslag van BIETAK, terwijl het oudere verslag van POSENER waardevol is omdat het de historische en archeologische gegevens integreert.

BIETAK, M., 1975, *Tell el-Dab'a II*. Wien.

BOURDON, C. 1925, *Ancien Canaux, Ancien Sites et Ports de Suez*. Le Caire.

- CONRAD, F.W., 1859, *Reizen naar de landengte van Suez, Egypte, het Heilige Land.* 's Gravenhage.
- DAVIES, N. de G., 1936, Egyptian Expedition 1934-35. *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art. Suppl.* New York.
- FRIEDEL, E., 1979, *Kulturgeschichte Griechenlands.* Zürich.
- GRIMAL, N., 1992, *A History of Ancient Egypt.* Oxford.
- HERZOG, R., 1968, *Punt.* Glückstadt.
- HOW, W.W. and WELLS, J., 1967, *A Commentary on Herodotus.* Oxford.
- HUNTINGFORD, G.W.B., 1980, *The Periplus of the Erythraean Sea.* London.
- JENKINS, N., 1980, *The Boat Beneath the Pyramid.* New York.
- KITCHEN, K., 1971, Punt and how to get there. *Orientalia*, 40, 184-207.
- LANDSTRÖM, B., 1970, *Die Schiffe der Pharaonen.* München.
- LINANT DE BELLEFONDS, A.-M., 1872-73, *Mémoires sur les principaux travaux d'utilité publique exécutés en Égypte.* Paris.
- MINNAERT, M., 1968, *Natuurkunde van 't vrije veld. I. Licht en kleur in het landschap.* Zutphen.
- MONEM, A.H. SAYED, ABDEL, 1977, „Discovery of the site of the 12th Dynasty port at Wadi Gawasis on the Red Sea shore”, *Revue d'Égyptologie*, 29, 138-178.
- NEEDHAM, J., 1971, *Science and Civilisation in China. Vol. 4, Pt. III. Civil Engineering and Nautics.* Cambridge.
- POSENER, G., 1937-38, „Le canal du Nil à la Mer Rouge avant les Ptolémées”, *Chronique d'Égypte*, 23-26, 259-73.
- REDMOUNT, C.A., 1995, „The Wadi Tumilat and the ‚Canal of the Pharaohs’”, *Journal of Near Eastern Studies*, 54, 127-35.
- SLEESWYK, A.W., 1983, „On the location of the land of Pwnt on two Renaissance maps”, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*, 12.4, 270-291.
- SLEESWYK, A.W., 1987, „The Obelisk Lighter of Queen Hatshepsut”, *Tropis II. Proceedings 2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity.* Athens.
- SNEH, A., WEISSBROD, T., 1973, „Nile Delta: the Defunct Pelusiac Branch Identified”, *Science*, 80, 59-61.
- SNEH, A., WEISSBROD, T. and PERATH I., 1975, „Evidence for an Ancient Egyptian Frontier Canal”, *American Scientist*, 63, 542-48.
- SHAFÉY, A., 1946, „Historical notes on the Pulusiac Branch, the Red Sea Canal and the route of Exodus”, *Bulletin Société Géographique d'Égypte*, 21, 231-87.
- STECKLER, M.S., 1985, „Uplift and extension at the Gulf of Suez: indications of induced mantle convection”, *Nature*, 317, 135-39.
- SØLVER, C.V., 1936, „Egyptian shipping of about 1500 BC”, *The Mariner's Mirror*, 22, 430-69.

EEN BELANGRIJKE STELE UIT TEL DAN, ISRAËL

C.H.J. DE GEUS

De opgraving

De opgravingen op Tel Dan, *tell el-Qadi*, in het uiterste noorden van Israël, behoren tot de langdurigste die in dat land hebben plaatsgevonden. De archeologische werkzaamheden begonnen al in 1966, o.l.v. de toenmalige directeur van de Oudheidkundige dienst in Jeruzalem: DR A. BIRAN. Zij vonden hun voorlopige afsluiting in 1993, nog steeds onder de inspirerende leiding van de inmiddels allang gepensioneerde BIRAN. Over de eerste tien jaar berichtte ik kort in *Phoenix* 22 van 1976 („*Van Dan en Bersaba*”, spec. blz. 36-41), over de latere jaren hoop ik in de nabije toekomst nog te schrijven.

Hoewel de opgravingen op Tel Dan wat vondsten betreft tot de rijkste behoren die in Israël plaatsgehad hebben, was de oogst aan tekstmateriaal tot het eind toe teleurstellend. Tot 1993 was de belangrijkste tekstvondst een stenen plaat met drie regels tekst in grote Griekse letters: „Aan de god die in Dan is, deed Zoilos een gelofte”. Daaronder staat nog één regel met Aramese letters en daar stond in het Aramees waarschijnlijk nogmaals: „gelofte van Zilos aan de god”. De onderste regel is helaas nogal beschadigd. De plaat werd jammer genoeg niet op de *tell* tijdens de opgraving gevonden, maar kwam bij het ploegen uit een akker er vlak naast. Hij is daarom zo belangrijk omdat het één van de weinige gevallen is waarin de identificatie van een *tell* met een uit de Oudheid bekende tekst — in dit geval de bijbel — bevestigd wordt door een geschreven tekst. Maar afgezien van enkele ingekraste namen en woorden op vaatwerk werden geen verdere tekstvondsten gedaan.

Tel Dan ligt in een prachtig natuurgebied. Eén van de drie beken die samen de Jordaan gaan vormen, stroomt bruisend langs twee zijden van de *tell*. De vegetatie is prachtig, met enkele bijzondere soorten en hetzelfde geldt ook voor de fauna. Het is een gewilde plek voor excursies. In het gebied zijn wandelroutes uitgezet en het is niet ongebruikelijk om plotse-ling tegenover een wild zwijn te staan. Het oostelijke deel van dit natuurpark wordt ingenomen door de eigenlijke *tell*. Ook daar heeft men veel gerestaureerd, zodat men al wandelend volgens de bedoelingen van de leiding van het park a.h.w. zó het bijbelse Dan inwandelt. De meest indrukwekkende vondsten op Tel Dan waren in het noordwesten van de *tell* de

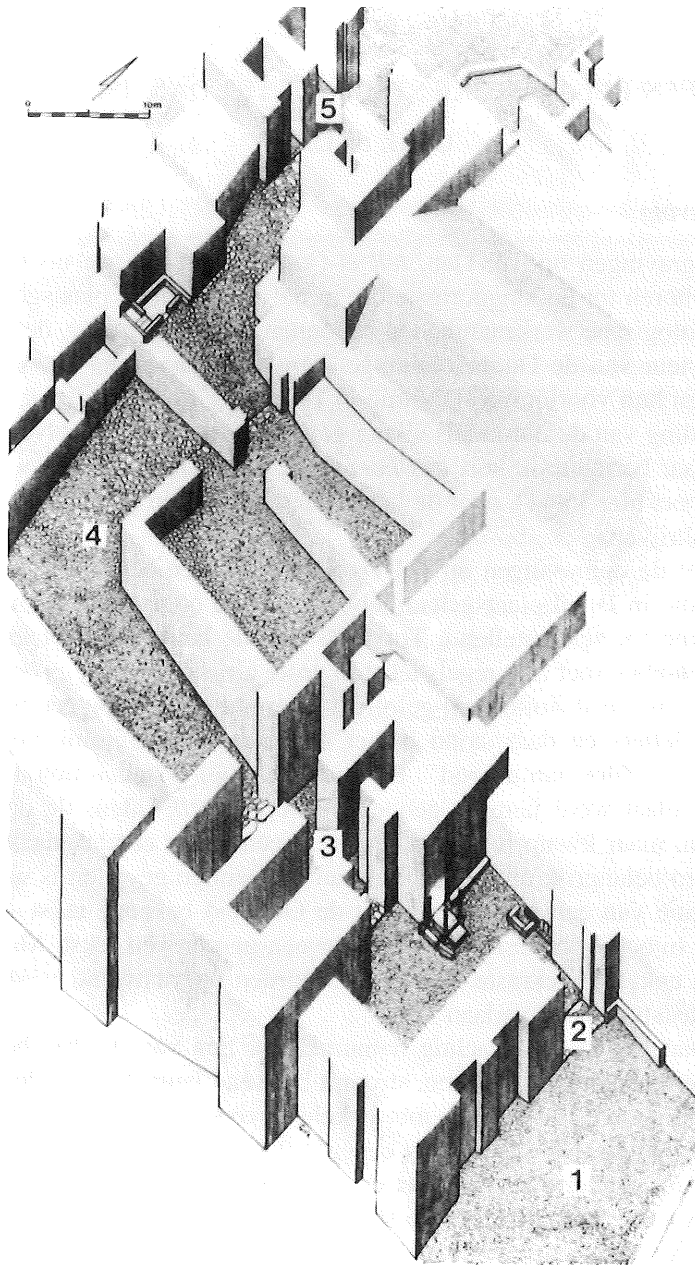

Fig. 1 — Reconstructie van het zuidoostelijke poortcomplex uit de IJzer-tijd, met het eerste deel van de processie-sstraat naar de grote *bamah* (naar: A. BIRAN, *Biblical Dan*).

grote „hoogte”, de zogenaamde *bamah* (zie mijn bijdrage in *Phoenix 22*), en een gecompliceerd poortcomplex in het zuidoosten. Poort en hoogte waren verbonden door een straat. Om uiteindelijk de hoogte te bereiken moest men in de bijbelse tijd tenminste vier poorten door. Bijna twintig jaar dachten de opgravers dat het zuidoostelijke poortcomplex uit twee poorten bestond, die enkele meters verspringend achter elkaar lagen. Wie door de eerste poort gegaan was kwam op een pleintje dat geheel omgeven was door de zware muren van de stad. Men kon dat schuin oversteken om bij de tweede poort te komen. Na enkele tientallen meters volgde dan verder in de stad nog een derde poort. Tegenover de eerste poort, op het pleintje, werd het postement van een troon of beeld gevonden, dat in de Oudheid overdekt was met een baldekijn. Langs de binnenmuren van het pleintje waren resten van banken. Alles wijst erop dat deze ruimte een belangrijke rol speelde in het sociale en wellicht ook in het juridische en economische leven van de stad (zie ook mijn *De Israëlitische Stad*). Dit poortcomplex is op grond van archeologische overwegingen (maar ook weer steunend op bijbelse gegevens) gedateerd in de 9e eeuw v.o.j.

Het was allang bekend dat de brede straat die naar de *bamah* leidt niet begint bij dit poortcomplex, maar er buiten nog doorloopt. Deze straat wordt door BIRAN geïnterpreteerd als een koninklijke processie-sstraat. De processies begonnen klaarblijkelijk buiten de stad en trokken dan in formatie het poortcomplex door. Pas in 1992 werd duidelijk dat buiten de „eerste poort” nog een ander, veel groter, ingesloten plein lag van ruim 400 m². In het zuiden van dit grote plein, dat geheel bestraat was met veldkeien, bevindt zich een vierde poort, de eigenlijke buitenpoort van de stad. Toen men in 1993 de laatste hand legde aan het schoonmaken van een deel van dit grote plein, enkele dagen voordat de archeologen zich definitief zouden terugtrekken, werd op 21 juli 1993 in de resten van de muur die dit plein — BIRAN spreekt steeds over de *piazza* — aan het oosten afgrensde, een brokstuk gevonden van een beschreven stèle.

De fragmenten

Het gaat om een fragment van een stèle uit lokale basalt. Bewaard is een stuk waarvan de grootste hoogte 32 cm is en de grootste breedte 22 cm. De voorkant en de rechter zijkant zijn glad bewerkt en de overige zijden zijn breuken. Kennelijk is de stèle kapotgeslagen, waarna het brokstuk een plaats kreeg in de oostelijke muur van de *piazza*. Deze oostelijke muur werd verwoest in een grote verwoesting die heel Dan trof in de tweede helft van de 8e eeuw v.o.j. Een verwoesting die in verband gebracht wordt

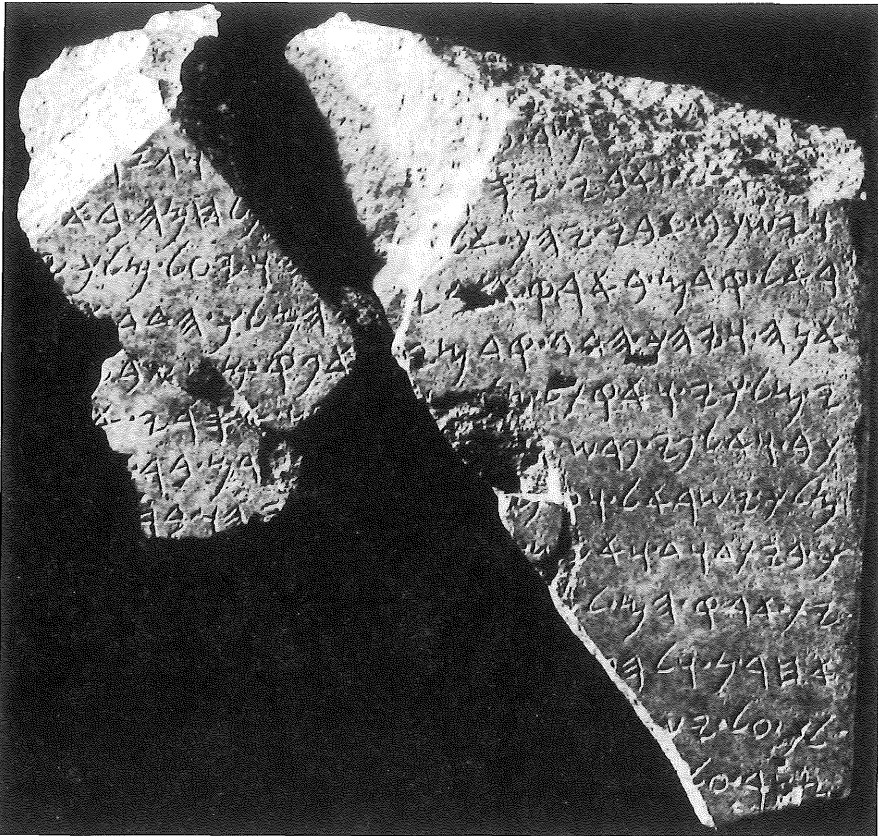

Fig. 2 — Foto van de samengevoegde tekst (naar: *IEJ* 45, 1995).

met de veldtocht van Tiglath-Pileser III naar Syrië en Palestina. Theoretisch is het mogelijk dat het brokstuk in de muur geplaatst werd gedurende de hele tijd dat de muur en de *piazza* bestonden. Waarschijnlijker is het aan te nemen dat het brokstuk in de muur terecht kwam bij de bouw ervan. Omdat de muur in de 8e eeuw verwoest en afgebroken werd, zijn in feite alleen de fundamenteën bewaard gebleven. Het brokstuk zat dus heel laag in de muur, ongeveer op straatniveau. De bouw van de muur wordt op basis van gevonden aardewerk gedateerd in het midden van de 9e eeuw.

De vondst van het stèle-fragment werd vrijwel onmiddellijk bekendgemaakt en al in december 1993 volgde de officiële publicatie van BRAN en NAVEH. Omdat het om een historische tekst bleek te gaan waarin verschillende personen en staten genoemd lijken te worden die ook uit literaire bronnen bekend zijn, kreeg de vondst direct vanaf het begin een enorme

belangstelling. BIRAN redeneerde dat als zijn hypothese juist is dat de vernietiging van de stèle samenhangt met de herbouw van Dan in de 9e eeuw: waarom zou dan alleen dit éne fragment in de muur terecht gekomen zijn. Daarom keerde hij in 1994 naar Dan terug om het deel van de *piazza* te onderzoeken, dat nog onaangeroerd gebleven was. En inderdaad leverde dat onderzoek nog twee kleine fragmenten van dezelfde stèle op, waarvan nu inmiddels ook de publikatie verschenen is, weer door BIRAN en NAVEH en opnieuw met de onontbeerlijke hulp van de bekwame epigrafiste en tekenares ADA YARDENI. Dit betekent natuurlijk wel dat de publikatie van het eerste grote fragment en van alle andere publikaties en speculaties die naar aanleiding daarvan verschenen al na één jaar achterhaald waren.

Het grootste van de nieuwe fragmenten is een langwerpige schuin afgebroken brokstuk van 12 cm hoogte, bij een breedte van ca. 10 cm. Het bevat resten van 5 regels en de bovenzijde van letters van een 6e regel. Hoewel de woorden van dit fragment niet aansluiten bij het grote fragment, passen de brokstukken aan de achterzijde wel. Er is dus gelukkig geen misverstand mogelijk waar men dit kleinere fragment aan het grotere moet passen. Tien dagen na de vondst van het tweede fragment werd nog een derde gevonden. Dit fragment is nog kleiner: 10 bij 9 cm. Het bevat de resten van 4 regels van de tekst. Dit derde fragment past gelukkig precies onder fragment 2. BIRAN noemt het grote fragment „fragment A” en de nieuw ontdekte resp. B1 en B2, samen eenvoudig „fragment B”.

Zulke stèles kunnen verschillende vormen hebben: plat met afgeronde bovenkant, met eventueel een voorstelling in reliëf bovenaan. Of obeliskvormig met reliëfs aan 1, 2, 3 of 4 zijden. Bij de Tel Dan -stèle lijkt de rechterzijdig niet beschreven of met reliëfs bedekt te zijn geweest. Maar of alleen de voorkant tekst droeg en of de stèle bijv. tegen een muur stond opgesteld, en zelfs hoe hoog en breed de oorspronkelijke stèle was, dat kan onmogelijk nog vastgesteld worden.

Fragment A is momenteel te zien in het Skirball-museum in Jeruzalem, fragment B zal daar in de loop van 1995 ook tentoongesteld worden.

Het verdere onderzoek van de *piazza* leverde overigens ook nog de vondst op van een mogelijk cultische installatie met drie opgerichte stenen (*masseben*) van resp. 1.17 m, 0.73 m en 0.50 m hoogte. Een nieuwe aanwijzing voor het rituele belang van Dan en van de „opgang” via de meest oostelijke poort, via de *piazza*, het poortcomplex met het pleintje, de processiestraat door de stad, naar de grote *bamah*. Dat gold niet alleen voor de situatie ná ca. 850, toen de brokstukken van de stèle gebruikt werden in de muur van de *piazza*, maar ook ervóór, aldus BIRAN. De stèle werd opge-

richt op een plek waar zij door veel mensen bij speciale gelegenheden gezien kon worden. Zij stond daar waarschijnlijk tot het midden van de 9e eeuw. Omdat we niet weten waar de stèle precies gestaan heeft, kunnen we archeologisch niets zeggen over de vraag hoelang zij daar gestaan zou kunnen hebben.

De tekst

De Tel Dan-stèle is beschreven met een tekst in het Westsemitische alfabet zoals dat in de 10e en 9e eeuw gebruikt werd voor monumentale inscripties. In deze tijd is er nog geen duidelijk verschil tussen een Fenicisch en een Aramees schrift. Er is al wel verschil tussen het lettertype in het zuiden, met name dat van de inscriptie van koning Mesa van Moab (ook 9e eeuw v.o.j.) en het schrift van de inscripties uit het noorden. Tel Dan behoort tot de noordelijke groep. Uit deze vroege tijd zijn maar weinig inscripties bekend, zodat deze stèle een welkome uitbreiding van het corpus betekent. Maar er is ook weinig vergelijkingsmateriaal. Ter vergelijking wordt de reeds genoemde Mesa-tekst aangehaald, vooral voor de inhoud en de literaire vorm (vgl. K.A.D. SMELIK, *Behouden Schrift*. C.H.J. de GEUS, *Schrijvend Verledend*).

Voor het schrift en de taal wordt de stèle vergeleken met de Oudaramese stèles uit Noord-Syrië. De taal van de Tel Dan-stèle is oud-Aramees. Dat was kennelijk de taal van de koning die de stèle liet plaatsen. Het is ook mogelijk dat het gebied van Dan in de 9e eeuw Aramees-talig was. Van de eerder genoemde vondsten te Tel Dan van inscripties van namen en aanduidingen op aardewerk, is er ook één in het Aramees.

Phoenix is niet de plaats om op taalkundige bijzonderheden in te gaan. Voor hen die zich wel eens met het Bijbels Hebreeuws bezig gehouden hebben, wijs ik toch even op de interessante spelling van het werkwoord *Qatal* met een *taw* i.p.v. met een *tèt*, bijv. in r. 6. Dit is helemaal niet typerend voor het Aramees of een andere Noordwest Semitische taal, maar eerder voor het Arabisch.

De verschillende woorden zijn in principe van elkaar gescheiden d.m.v. punten, de zogenaamde woordscheiders. Zowel het schrift als ook de taal van deze stèle wijzen op de standaard „kanselarij-taal” van de koninklijke schrijvers in Damascus. De tekst bevat wel enige minder gebruikelijke vormen, vooral ook in de gereconstrueerde delen — meestal op grond van de vergelijking met de Mesa-inscriptie —, maar geen onbekende woorden. Hieronder volgt de op BIRAN/NAVEH gebaseerde Nederlandse vertaling van de fragmenten A en B (1 +2):

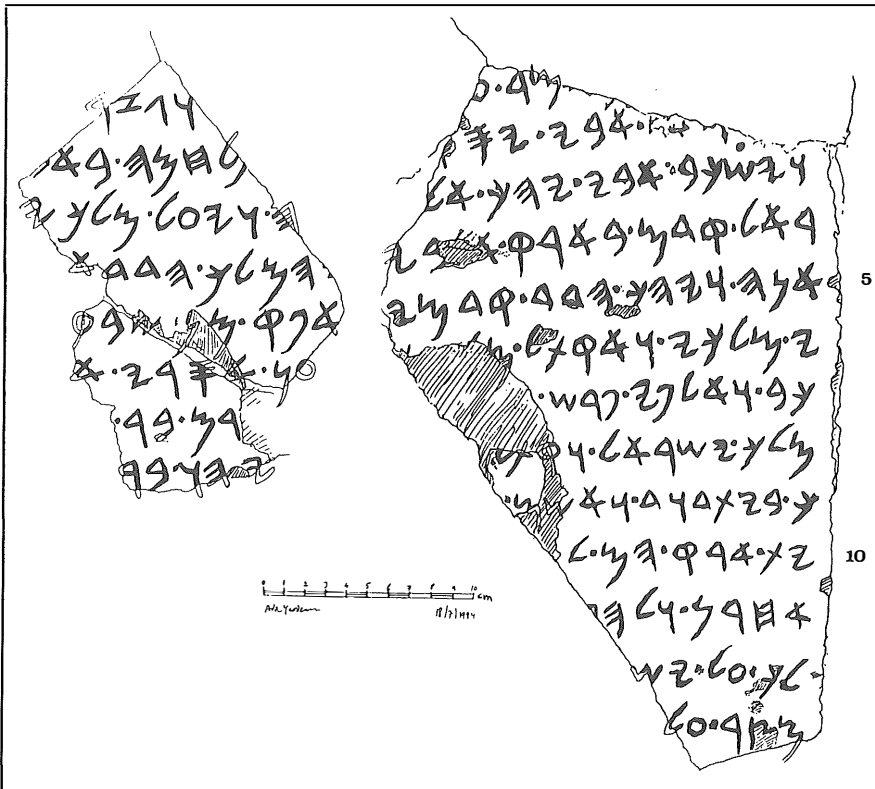

Fig. 3 — Tekening van de drie fragmenten (naar: *IEJ* 45, 1995).

- 1 [...] en sloot [...]
 2 [...] mijn vader trok op [tegen hem toen] hij streed bij [...]
 3 En mijn vader ging te ruste en ging naar zijn vaderen. En de koning van I[s-]
 4 raël was vroeger mijn vaders land binnengedrongen. [En] Hadad maakte mij
 koning.
 5 En Hadad trok voor mij uit [en] ik vertrok vanuit [de] zeven [...-]
 6 s van mijn koninkrijk en ik doodde [zeven]tig koni[ngen] die in het bezit
 waren van dui[zenden strijd-]
 7 wagens en duizenden wagenstrijders. [Ik doodde Jeho]ram de zoon van [Achab]
 8 de koning van Israëel, en [ik] doodde [Ahaz]iahu de zoon van [Jehoram koni]
 9 ng van het Huis van David. En ik maakte [hun steden tot ruines en veranderde]
 10 hun land in een [woesteni]....]
 11 ander [...] en Jehu re-]
 12 geerde over Is[raël]....] en ik bele-]
 13 gerde [...]]

De gedeelten tussen rechte haken zijn reconstructies. Enkele opmerkingen.

Regel 1: Bij het „sluiten” moeten we hier denken aan *een verbond sluiten*.

Regel 2: Gezien de taal en de inhoud spreekt hier een Aramese koning, waarschijnlijk een koning van Damascus. Na het woordje ‘bij’ (eventueel ook ‘tegen’) staat nog een ‘aleph, zodat men zou kunnen denken aan een plaatsnaam als Abel (Beth-Maächa), 2 Sam. 10:6; 2 Sam. 20:15 en 18. Of Aphek, 2 Kon. 13:17; 1 Kon. 20:26 en 30. De eerste naam heeft voor dat het het centrum van een Aramees staatje was. De tweede dat het een rol speelde in de oorlogen tussen het noordelijk rijk Israël en de Arameërs. Een derde mogelijkheid is ook nog om ‘abi’ „(tegen) mijn vader” te lezen.

Regel 3 en 4: Het valt op dat de koning die hier spreekt enerzijds zware nadruk legt op zijn vader, anderzijds zegt dat Hadad hem koning maakte. Men krijgt de indruk dat zijn vader ook al een belangrijke figuur was, maar dat de overwinning op de Israëlieten de spreker het koningschap (over Aram?) opleverde. Als de huidige reconstructie van NAVEH en YARDENI juist is, is de verbinding van regel 3 met 4 interessant. Ten eerste ontbreekt de woordscheider tussen „koning” en „Israël”; ten tweede toont het aan dat er maar anderhalve letter ontbreekt, zodat de stèle klaarblijkelijk maar ongeveer 40 cm breed was en dus tot een smal en hoog type behoorde. Een ander probleem levert het woordje ‘*qâdam*’ op. In de vertaling opgevat als een bijwoord van tijd „eertijds”, „vroeger”. Maar men kan het ook als een geografische term opvatten. Dan zou het land van de vader ‘*Qedem*’ geweest kunnen zijn. Het land Qedem komt voor in Gen. 25:6 en 29:1. In dat geval zou de zin wel wat stroef verlopen: „... was Qedem [nl.] mijn vaders land” of: „Qedem in mijn vaders land”. De vader was dan een heerser/stamhoofd van het land Qedem geweest, ondergeschikt aan de koningen van Damascus.

Regel 6: De formulering van deze regel doet denken aan een terugblik over de regeringsperiode van de spreker. Hier lijkt een oudere koning te spreken.

Regel 7: De namen zijn aangevuld vanuit het Oude Testament. Het gaat over een ...ram, de zoon van .....de koning van Israël. Let op: hier wel een woordscheider tussen „koning” en „Israël”. Het OT kent maar één koning van Israël met een naam eindigend op „ram”, nl. Jehoram, de zoon van Achab, 2 Kon. 3:1, (het NBG geeft de naam weer als: Joram).

Regel 8: Er zijn dus twee Jorams, één is koning in Samaria en wordt genoemd in r. 7, de ander was zijn neef en was koning in Jeruzalem, 2 Kon. 1:17. Zij regeerden bijna tegelijkertijd. De eerste had een broer die Ahazia heette en de tweede een zoon met die naam: 2 Kon. 8:25-27.

Regel 9: Dit is de regel die vanaf het bekend worden van deze tekst voor grote opschudding zorgde. BIRAN en NAVEH lezen nl. *bytdwd* onmiddellijk als „Beth-Dawid”. Terwijl toch duidelijk de woordscheider ontbreekt. Een storm van protest brak los tegen deze lezing die niet anders dan politieke en propagandistische bedoelingen kon hebben. Ja, de auteurs werden zelfs van vervalsing beschuldigd. Het lijkt wel wat al te toevallig dat de naam „David” in een oude inscriptie opduikt, juist nu Jeruzalem zich opmaakt om een groot feest te vieren ter herdenking van het feit dat David de stad 3000 jaar geleden tot zijn hoofdstad maakte! De tegenstanders lezen een (overigens onbekende) plaatsnaam met het voorzetsel *b^e* „in”. In de nieuwe publicatie gaat G.A. RENDSBURG uitvoerig op de lezing in en hij komt tot de conclusie dat BIRAN en NAVEH gelijk hebben. Zijn belangrijkste argumenten zijn 1) dat de tekst meer voorbeelden heeft van een ontbrekende woordscheider tussen twee woorden die een genitief-relatie vormen, zie boven r. 3/4. Of juist woordscheiders plaatst waar ze echt niet horen, zoals in r. 10, waar een stip staat tussen het grondwoord *'rq* en een uitgang *hm* („hun”: *'rq.hm* „hun land”). En 2) dat de aanduiding van staten met „beth-.....” uitermate typerend is voor het Aramese taalgebruik. Uit inscripties en Assyrische bronnen kennen we: *Bit-Adini*, *Bit-Amukkani*, *Bit-Garbaia*, *Bit-Sin*, enz. Men denke ook aan het reeds genoemde bijbelse Beth-Maächa, Beth-Eden (Amos 1:5), Beth-Hazaël (Amos 1:4). De gewoonte een staat te noemen naar de heersende dynastie is allang bekend uit Assyrische bronnen waar Israël *Bit-Humri* genoemd wordt: „het huis van Omri”. Daarmee mag de lezing „Huis van David” wel vast staan en dat betekent dat de naam van David hier voor het eerst in een buitenbijbelse bron opduikt. Weliswaar niet de persoon, maar wel de dynastie. MÜLLER maakt erop attent dat met de vondst van deze stèle-fragmenten de schrijving van de naam in medeklinkers *d-w-d* vast staat. Zoals bekend worden in de meeste Semitische schriftsystemen geen klinkers weergegeven. De uitspraak met *a-i* blijft problematisch, omdat deze vocalisatie niet voor de hand ligt. MÜLLER waarschuwt ook tegen een te snelle vereenzelviging van het „Huis van David” met de staat Juda. Hij acht het mogelijk dat deze titel na de rijkssplitsing nog een tijd door de koningen van het veel grotere tien-stammenrijk gevoerd werd. Zij zouden zich de echte opvolgers van het rijk van David gevoeld hebben. Hoe dan ook, door deze vondst komt niet alleen de persoon, maar ook de functie van de naam „David” opnieuw in het brandpunt van de belangstelling te staan.

Na de publicatie van fragment A maakte A. LEMAIRE bekend dat hij bezig is een nieuwe grote uitgave te maken van de tekst van de Mesa-stèle en dat hij op de in het Louvre bewaard gebleven papier-maché-afdruk van de stèle, de uitdrukking „huis van David” ook gevonden heeft.

Regel 11: de invulling van de naam „Jehu” berust weer alleen op de bijbel, na Ahazia en Joram komt daar immers Jehu, 2 Kon. 9:16-29.

Afsluitende opmerkingen

Ten eerste de datering. De fragmenten werden gevonden in de resten van de *piazza* uit stratum III, 9e eeuw. Stratum IV-A is volgens de opgravers het Dan van Jerobeam I (I Kon. 12:25-32), einde 10e eeuw v.o.j. Dit Dan zou dan in de loop van de 9e eeuw door een Aramese koning verwoest zijn en vervolgens weer opgebouwd (stratum III). De stèle zou opgesteld zijn door de verwoester en na diens verdwijnen door de Israëlieten kapotgeslagen zijn, waarna de brokstukken als bouwstenen gebruikt werden. Dit zou het begin van stratum III in de 2e helft van de 9e eeuw plaatsen. De revolutie van Jehu wordt meestal gedateerd in 842 v.o.j. Noch de taal, noch het schrift van de stèle verzetten zich tegen deze datering. Alhoewel wel de aantekening gemaakt moet worden dat in r. 6 het telwoord achter het naamwoord staat (wanneer de tekst-reconstructie tenminste juist is): „koningen zeventig”. I.h.a. is dit een jonger verschijnsel. Omdat er zo weinig vergelijkingsmateriaal uit deze tijd is, kan daar niet veel op gebouwd worden.

Dit betekent wel dat de Tel Dan-stèle in ongeveer de- zelfde tijd gedateerd moet worden als de Mesa-steen. Ook inhoudelijk is er een grote overeenkomst: in beide gevallen gaat het om een stèle met een opsomming van hoogtepunten uit de regering van een koning. Beide stèles zijn kennelijk pas aan het eind van de regeringstijd van de betreffende koningen opgericht, toen de opdrachtgevers de behoefte voelden de balans op te maken en wellicht ook hun politieke steun zagen verminderen, zodat ze nog eens in de herinnering wilden roepen wat ze zoal bereikt hadden. De Mesa-steen werd door Mesa in zijn residentie opgericht. De Tel Dan-stèle stond in een onderworpen stad. Was het een kopie van een exemplaar in Damascus? Of vond de opdrachtgever het nodig om eventuele opstandelingen in te prenten wat men aan hem te danken of van hem te verwachten had?

Op grond van de paleografische en archeologische datering in de 9e eeuw zijn de opgravers soms wel erg snel met het invullen vanuit de bijbel. Daar komt nog bij dat de datering van de verwoesting in de 9e eeuw ook al voor een deel berust op een verband dat met de bijbel gelegd is. Bij mij blijft het gevoel bestaan dat BIRANS archeologische datering iets vroeger zou moeten uitkomen dan nu het geval is bij zijn uiteindelijke toeschrijving aan een concrete Aramese vorst. Ook ditmaal is hij weer erg gemakkelijk in het „bijstellen” van zijn archeologische conclusies. Deze stèle is natuurlijk opzienbarend doordat zij bijbelse namen geeft, maar men mag niet

automatisch de rest maar uit de bijbel invullen. De aanvulling van de naam die eindigt op — *ram* als Jehoram, met het argument dat dit de enige koningsnaam op — *ram* is die in de bijbel voorkomt, gaat er à priori van uit dat de Bijbelse „koninglijsten” juist en compleet zijn. Maar gesteld dat de gerestaureerde namen van Jehoram en Ahazia goed zijn, dan is het heel opvallend dat hier een Aramese koning spreekt die zich erop beroemt hen gedood te hebben. Terwijl de bijbel hun dood op zeer boeiende wijze toeschrijft aan de usurpator Jehu en hem vooral religieuze motieven toekent. BIRAN vraagt zich af of Jehu wellicht handelde in opdracht van de Aramese koning? Dat zou het bijbelverhaal wel in een ander licht stellen.

En dat brengt ons tot de belangrijkste vraag: welke Aramese vorst zou hier kunnen spreken? Het moet gaan om een Aramese koning die niet automatisch recht had op de erfopvolging in Damascus, die militair sterk was en geruime tijd regeerde. In ieder geval een tijdgenoot was van Achab en Jehu.

En dan komt maar één koning in aanmerking: Hazaël. Hazaël kwam op de troon nadat hij Benhadad vermoord had. Dat was omstreeks 844 (2 Kon. 8:7-15). De Assyrische koning Salmanassar III noemt hem „de zoon van niemand”. Toch wist Hazaël de Assyrische legers tenminste twee keer het hoofd te bieden. Tenslotte regeerde Hazaël lang: gedurende de 28 jaar van Jehu en de 17 jaar van diens zoon Joahaz, d.w.z. bijna 50 jaren (vgl. 2 Kon. 10:36 ; 2 Kon. 13:1 en 22-25). De stèle zou in Dan geplaatst kunnen zijn ten gevolge van Hazaëls activiteiten in het noorden en in het Overjordaanse, zoals beschreven in 2 Kon. 10:32-34.

Literatuur

- A. BIRAN, „To the God who is in Dan”. In: A.Biran ed., *Temples and High Places in Biblical Times*, Jeruzalem 1981, blz. 142-151.
- A. BIRAN, „Tel Dan”. In: *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. Jeruzalem 1993, blz. 323-332.
- A. BIRAN, *Biblical Dan*. Jeruzalem 1994.
- A. BIRAN EN J.NAVEH, „An Aramaic Stele Fragment from Tel Dan”, *Israel Exploration Journ.* 43 (1993), blz. 81-98.
- A. BIRAN EN J.NAVEH, „The Tel Dan Inscription: A New Fragment”, *Israel Exploration Journ.* 45 (1995) blz. 1-18.
- C.H.J. DE GEUS, „Van Dan en Berseba”, *Phoenix* 22 (1976) blz. 36-41.
- C.H.J. DE GEUS, „Moabietische Inscripties”, In: K.R.Veenhof ed., *Schrijvend Verleden, Documenten uit het oude Nabije Oosten*. Uitgave Ex Oriente Lux, Leiden 1983, blz. 25-31.
- C.H.J. DE GEUS, *De Israëlietische Stad*. Palestina Antiqua 4, Kampen 1984.
- C.H.J. DE GEUS, „Politieke implicaties rond een recente tekst-vondst in Tel Dan, Israël” (verschijnt nog in 1995 in: *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie*).

- A. LEMAIRE, „‘House of David’ restored in Moabite Inscription”, *Bibl. Arch. Review* 20,3 (1994) blz. 30-37.
- B. MARGALIT, „The Old Aramaic Stele from t. Dan” *N.A.B.U.* (nr. 1, 1994) blz. 20-21.
- H.-P. MÜLLER, „Die aramäische Inschrift von Tel Dan” *Zeitschrift für Althebraistik* 8 (1995) blz. 121-139.
- T. MURAOKA, „Linguistic Notes on the Aramaic Inscription from Tel Dan”, *Israel Exploration Journal* 45 (1995) blz. 19-22.
- É. PUECH, „La stèle Araméenne de Dan: Bar Hadad II et la coalition des Omrides et de la Maison de David”, *Revue Biblique* 101 (1994) blz. 215-241.
- G.A. RENDSBURG, „On the Writing bytdwd in the Aramaic Inscription from Tel Dan”, *Israel Exploration Journal* 45 (1995) blz. 22-26.
- K.A.D. SMELIK, *Behouden Schrift, historische documenten uit het oude Israël*. Baarn 1984.

HEILIGHEID EN HEILIGING IN BIJBELSE EN RABBIJNSE TRADITIE

W.J. VAN BEKKUM

a. De Hebreeuwse Bijbel

De bedoeling van dit artikel is een aantal aspecten te laten zien van de omgang met de begrippen heiligheid en heiliging in de bijbelse en rabbijnse literatuur. De beschrijving van deze aspecten is gebaseerd op de terminologie zoals aangetroffen in de Hebreeuwse Bijbel. Over de Bijbelse literatuur moet in dit verband nog eens worden opgemerkt, dat het gaat om een selectie van geschriften, die gedurende een lange periode is geschreven en gecomponeerd. De inhoud van de bijbelboeken weerspiegelt in essentie een voortdurende betrokkenheid tussen een volk en zijn God, een betrokkenheid die in uiteenlopende, literaire vormen tot uitdrukking wordt gebracht zoals in voorschriften, verhalen, historische of liever pseudo-historische werken, profetenboeken en in psalmen en liederen. De instelling van een offercultus is wellicht de meest in het oog springende uitdrukking van die betrokkenheid tussen volk en God, waarin het element van heiligheid een prominente plaats inneemt¹.

De Bijbeltekst vertoont duidelijke traditielagen, waarin veel vroegere passages en tekstgedeelten een vorm van bewerking krijgen binnen geschriften van latere datum. De inhoud van het bijbelse corpus Hebreeuwse en gedeeltelijk Aramese boeken draagt sporen van een intern proces van herschrijving, herbewerking en heroverweging; dergelijke kenmerken van intern-bijbelse interpretatie keren in verschillende literaire vormen terug.

Het product Hebreeuwse bijbel is gedurende vele generaties door vele handen gegaan met de uiteindelijke bedoeling de tekst ervan een bijzondere status te geven. We hebben dus te maken met wat in de literatuurwetenschap „sacred text” heet, op zich al een fenomeen van heiliging en heiligheid, waarbij we moeten stilstaan. De status van de Hebreeuwse Bijbel als „sacred text” wordt in de rabbijnse traditie bevestigd door de activiteit van interpreteren tot het meest centrale en fundamentele onderdeel van de joodse religie te verheffen.

¹ Cf. Ph. J. BUDD, „Holiness and Cult”, *The World of Ancient Israel*, 1989, pp. 275-298.

b. Heiligheid en reinheid

De beschouwing van de Hebreeuwse Bijbel als een samengesmeed geheel van heilige geschriften, dat als basis fungeert van een al even geheiligde manier van exegese bedrijven, in het Hebreeuws de methode van de *midrasj* genoemd, lijkt vooral een gestandaardiseerde hoeveelheid opvattingen over het heilige op te leveren. Dat is tot op zekere hoogte juist, maar binnen de oudtestamentische boeken bestaat ook verschil in facetten van heiligheid. Iets van die verschillen komt aan het licht, als wij de definitie van het heilige bekijken in relatie met zaken betreffende reinheid en onreinheid. Modern anthropologisch onderzoek zoals verricht in het boek *Purity and Danger* van Mary Gouglas, leert ons, hoe de waardering voor reinheid of onreinheid volkomen uiteen loopt in de verschillende godsdiensten en culturen, met daaraan gekoppeld een scala van opvattingen omtent de definities van heilig en niet-heilig².

Ook in de Israëlitische godsdienst en samenleving zijn de scheidslijnen tussen de begrippen heilig/niet-heilig en rein/onrein niet altijd even duidelijk; een goed voorbeeld is de waardering van bloed, dat doorgaans voor onrein wordt gehouden: het is ten strengste verboden vlees te eten, dat bloed bevat; een bloedende wond is een grote bron van onreinheid, maar in de offercultus heeft het bloed van offerdieren een speciale status en wordt het volgens priesterlijk ritueel over het altaar gesprekend. Natuurlijk zijn er enige redenen te bedenken, waarom er verschillende waarderingen bestaan voor een en hetzelfde materiaal, in dit geval bloed, maar bloed is doorgaans onrein en verontreinigend, echter in een specifiek decor is het onderdeel van sacrale handelingen.

Het is wat generaliserend, maar kortweg gezegd leggen de normatieve tradities van respectievelijk Jodendom en Christendom aan de rijke geschaardheid van het heilige beperkingen op. Wij zijn vaak zonder meer geneigd de notie van het heilige over de notie van het zuivere of reine heen te leggen en dit voor het gemak te laten gelden voor alle aspecten van heiligheid in de godsdienst van Israël alsook in andere Semitische en niet-Semitische godsdiensten. De rabbijnse traditie lijkt ons daarin tot op zekere hoogte te steunen, maar helemaal vanzelfsprekend gaat het niet. In een vroeg stadium rees de vraag, of de toepassing van beide noties als het ware

² Cf. M. DOUGLAS, *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*, London 1966; T. FRYMER-KENSKY, „Pollution, Purification and Purgation in Biblical Israel”, in: *The Word of the Lord Shall Go Forth, Essays in Honor of David Noel Freedman in Celebration of His Sixtieth Birthday*, American Schools of Oriental Research, Special Volume Series No. 1, ed. by C.L. MEYERS and M. O’CONNOR, pp. 399-414.

tegen elkaar in kon gaan. Een mooie illustratie daarvan is de volgende passage uit de Misjna, het in de 2de eeuw op schrift gestelde verzamelwerk van rabbijnse voorschriften. In het tractaat *Jadajim* aangaande de reinheid en onreinheid der handen vinden wij de volgende aanklacht van Sadduceese geleerden tegen de Farizeeën, de geestelijke voorlopers van de rabbijnen (4:6):

„Wij gaan tegen jullie tekeer, Farizeese wijzen, omdat jullie zeggen: de heilige geschriften maken de handen onrein, maar de boeken van Homerus maken de handen niet onrein! Rabban Jochanan ben Zakkai (1ste eeuw) zei: is dat alles, wat jullie op ons tegen hebben? Immers, de regel geldt allang, dat de botten van een ezel rein zijn en de botten van hogepriester Jochanan (Johannes) onrein. De Sadduceeën zeiden tegen hem: dat weten wij wel, want bij dat voorbeeld geldt: al naar gelang het belang ervan en het respect ervoor geldt het onrein verklaren ervan, zodat mensen van de botten van hun vader en moeder geen lepels maken (met de botten van ezels maakt dat niet uit)! Hij (rabban Jochanan) zei tegen hen: zo is het ook met de heilige geschriften, die vanwege hun belangrijkheid onrein worden verklaard, zodat niemand er zonder goede redenen iets mee kan uithalen, terwijl de boeken van Homerus dat belang niet hebben en dus de handen niet onrein maken.”

Deze 1ste-eeuwse discussie met zijn positieve waardering voor het standpunt der Farizeeën heeft altijd zijn geldigheid gehouden. Het zijn dergelijke voorschriften aangaande reinheid en onreinheid, die de status van heiligheid voor bijbelboeken bepalen. In het verlengde van deze uitspraken wordt verteld, dat bij de vastlegging van de canon van de Hebreeuwse bijbel een discussie werd gevoerd over de vraag, of Prediker en Hooglied onreinheid van handen veroorzaakten, d.w.z., tot de heilige geschriften gerekend moesten worden. Het antwoord van rabbi Akiba daarop was (3:5):

„Er is nog nooit iemand geweest, die over het Hooglied van mening was, dat het de handen niet onrein zou maken. Alle geschriften zijn heilig, maar het Hooglied is het allerheiligst.”

Evenzo werd besloten (4:5), dat authentieke, Aramese gedeelten in Ezra en Daniël de handen verontreinigen, maar in het Aramees vertaalde, oorspronkelijk in het Hebreeuws geschreven tekstgedeelten (dus: *Targoemim*, vertalingen) niet. Zelfs regelde men, dat oud-Hebreeuws schrift niet verontreinigt (een impliciete veroordeling van de Samaritaanse Tora, die in dat schrift werd opgesteld), maar kwadraatschrift, het nog steeds geldende Hebreeuwse schrift, geschreven met inkt op perkament, wel. Ook vormgeving en materiaal worden tot criteria in de toekenning van heiligheid aan een bijbels geschrift.

c. *Heiligheid in tijd en ruimte*

De rabbijnse visie van de door onreinverklaring bewerkstelligde heiligheid is slechts op een algemeen punt te verbinden met één van de oudtestamentische concepten aangaande het heilige, nl. op het punt van de scheiding tussen heilig en niet-heilig ofwel profaan. Heiliging of wijding in deze zin wordt in het Klassiek-Hebreeuws uitgedrukt met terminologie ontleend aan de woordstam *qadasj* en in mindere mate aan de woordstam *charam*. De eerste woordstam is de bekendste en toont vooral in verbaal gebruik de notie van separatie en differentiatie, in tijd en in ruimte (zoals Gen. 2:3): „God zegende de zevende dag en heiligde die” (en Ex. 20:8, als één van de tien geboden): „Denk er om de sabbat te heiligen!” De gewijde tijd van de rustdag gescheiden van de zes gewone werkdagen interfereert met het begrip „heilige samenkomst” dat precies in verband met de sabbat en de feestdagen wordt gebruikt. Juist in deze formulering wordt een opzettelijke ambiguïteit bewaard: heilige samenkomsten worden op een apart gezet tijdstip gehouden op een eveneens apart vastgestelde plaats, het heiligdom dat in de boeken van Mozes in graden van heiligheid wordt beschreven: de tent van ontmoeting of tabernakel, waarin een heilig deel (Ex. 28:32) en een allerheiligste plaats zijn gerealiseerd (Ex. 26:33). Het principe van heiligheid is zorgvuldig uitgewerkt, waarin drie gebieden in een hiërarchie, in een letterlijke volgorde van heiligheid, voorkomen. Deze drie gebieden zijn voor mensen toegankelijk, die door hun bijzondere afkomst en positie daartoe zijn gemachtigd: de priesters en de hogepriester en zijn directe afstammelingen, Aäron en zijn zonen³. Hun bijzondere status wordt in extenso gedefinieerd door ceremoniële verplichtingen en attributen, die het verschil tussen priesterklasse en gewone volk accentueren. In dit perspectief speelt rituele reinheid de rol die wij ervan verwachten: voorgeschreven manieren van wassen en kleden en onthouding van seksualiteit dienen tot voorbereiding voor het betreden van de heilige gebieden. Juist als het gaat om sexuele onthouding verraadt de woordstam *qadasj* nog een betekenisaspect, dat duidelijk een heel andere kant opgaat. Een *qedesja* is een heilige vrouw en een *qadesj* is een heilig man, maar uit het gebruik van deze woorden in Deuteronomium, de Koningenboeken en in Hosea blijkt de cultische achtergrond van deze woorden en gaat het om al dan niet sacrale prostitutie. Een vergelijking

³ Voor de definities van heilige gebieden, cf. *Misjna Kelim* 1:6-9; A. GOLDBERG, „Die Heiligkeit des Ortes in der frühen rabbinischen Theologie”, *Oikonomia: Aspekten früher Heiligenverehrung*, Band 6, Erlangen 1977, pp. 26-31; J. BARR, *The Semantics of Biblical Language*, Oxford 1961, pp. 111-114; M. HARAN, „Temple and Community in Ancient Israel”, *Temple in Society*, ed. by M.V. Fox, Winona Lake 1988, pp. 17-25.

met de Mesopotamische traditie levert het beeld op van de *qadisju*, de geheiligde vrouw, van wie de relatie met prostitutie zelfs heel onzeker is. In de Hebreeuwse Bijbel echter worden *qedesja* en *qadesj* op één lijn gesteld met hoer en schandknaap. De latere exegeten konden niet veel anders doen dan de negatieve connotatie van de woorden *qedesja* en *qadesj* zwaarder te laten wegen dan de oorspronkelijke betekenis en bedoeling ervan.

d. Goddelijke heiligheid

Terugkerend naar het aan ruimte verbonden begrip van heiligheid: een beslissende tekst om de doelstelling van de tent van ontmoeting als heiligdom te verklaren is mijns inziens Ex. 29:43-44: „Ik spreek daar af met de Israëlieten en <de plaats> zal geheiligd worden d.m.v. Mijn heerlijkheid. Ik zal de tent van ontmoeting en het altaar heiligen en Ik zal Aäron en zijn zonen wijden om Mij als priesters te dienen.” Belangrijkste notie van deze verzen is, dat de heiliging hier — in tegenstelling tot heiliging van de sabbat en feestdagen — niet zozeer door menselijke activiteit als wel door goddelijke aanwezigheid tot stand wordt gebracht, uitgedrukt in het Hebreeuwse begrip *kavod*, heerlijkheid. Hiermee stuiten wij op het meest centrale onderdeel van wat in de Hebreeuwse Bijbel als ook in de latere, rabbijnse literatuur onder heiligheid wordt verstaan en die met het heilige van de godheid zelf is verbonden. De theoloog Rudolf Otto analyseerde dit, in zijn woorden, bovenrationele en niet-ethische aspect in de menselijke ervaring van het heilige en benoemde het met de Latijnse term *numen*⁴. Met vijf eveneens Latijnse begrippen somde hij de hoofdfacetten van deze vorm van heiligheid op:

1. *tremendum*, de heiligheid van een ontzagwekkende en angstaanjagende almacht;
2. *maiestas*, de heiligheid van een absolute en volkomen ontoegankelijke almacht;
3. *energicum*, de kracht, wil, vitaliteit, activiteit en dynamiek van het heilige, in de ervaring van de mysticus „een verterend vuur”;
4. *mysterium*, de heiligheid van het „totaal andere”, het onmeetbare, transcendente, bovennatuurlijke;
5. *fascinans*, de opwinding, fascinatie, het roesverwekkende of exalterende van heiligheid, volgens Otto te verkrijgen bij mystieke inzichten of bij bekering.

⁴ Cf. R. OTTO, *Das Heilige*, Breslau 1917.

De opsomming van Otto is eerder psychologisch dan sociologisch of anthropologisch. In zijn visie ligt de ervaring van het *mysterium tremendum* („het grote mysterie”) bij het individu, een *homo religiosus* („de godsdienstige mens”), die de zojuist genoemde facetten van heiligheid als emoties ondergaat. Wie zulke ervaringen niet heeft, kent ook dergelijke emoties niet, maar Otto gaat niet in op de vraag, waarom mensen in andere tijden en in andere samenlevingen aan hun ontmoeting met het *numen* op zeer uiteenlopende wijze uitdrukking geven. In wezen was Otto van mening, dat het Christendom de meest ideale vorm van religie was. Deze overtuiging bepaalde zijn persoonlijke definitie van religie alsook zijn gebruikmaking van voorbeelden uit de kunst en gegevens uit primitieve godsdiensten, oosterse godsdiensten, Jodendom, vroeg-Christendom en Lutheranisme⁵.

Afgezien van Otto's persoonlijke vooringenomenheid kan aan zijn bevindingen nog een aantal aspecten worden toegevoegd, die niet onbelangrijk zijn. Allereerst, in de in moderne, godsdienstwetenschappelijke literatuur geheten hiërofanieën (lett. „heilige verschijningen”) van de Hebreeuwse Bijbel is Gods aanwezigheid in eerste opzet niet aan een vaste plaats gebonden, maar al even mobiel, meeneembaar en opklapbaar als het heiligdom, waarin Hij huist, niet voor niets een *tent* van ontmoeting. Die draagbaarheid en verhuisbaarheid van Gods heiligheid staat weliswaar haaks op de latere, historische ontwikkeling van een gefixeerd heiligdom, de Tempel in Jeruzalem, maar het al even historische feit van de verwoesting en het verlies van de Tempel, tot twee keer toe, houdt de gedachte aan heiligheid zonder ruimtelijke gebondenheid levend, uitmondend in een theologische waarheid die zowel in Jodendom als in Christendom een grote rol speelt: Gods alomtegenwoordigheid. In de rabbijnse opvatting leidt dit tot het merkwaardig gebruik van een woord dat letterlijk „Inwoning” betekent, *Sjechina*, oorspronkelijk de inwonende manifestatie van God in tabernakel of Tempel, maar na het verlies ervan dakloos, zwervend. De *Sjechina* leidt een dolend bestaan, dat tot doel heeft de nabijheid van God met een volk in de Diaspora te banadrukken: „Waarheen Israëel in ballingschap is gevoerd, daarheen is ook de *Sjechina* in ballingschap gevoerd”, zo heet het in een verklaring⁶. God zelf is ook in staat Zijn tegenwoordigheid, Zijn *Sjechina*, te dirigeren, waarheen Hij maar wil. Deze loskoppeling, waardoor de *Sjechina* tot een hypostase wordt, heeft grote consequenties

⁵ Cf. J.G. GAMMIE, *Holiness in Israel*, Minneapolis 1989, pp. 5-7; G.I. LANGMUIR, *History, Religion and Anti-Semitism*, Los Angeles 1990, pp. 77-79.

⁶ Cf. *Mechilta*, Pascha 14.

voor de rabbijnse visie op Gods heiligheid (*qodesj*) en heerlijkheid (*kavod*), die met groot gemak een synagoge of leerhuis, waar ook ter wereld, kunnen vullen of zich vertonen in gangbare mystieke ervaringen zoals in gebed of studie van de Tora. Een rabbijnse zegswijze is dan ook: „Waar twee mensen woorden van Tora spreken, hangt de Sjechina in hun midden.”

De Sjechina is dus vooral een uiting van Gods nabije heiligheid en lijkt iets af te doen aan Zijn transcendentie, maar in de beschrijving van de wijding van zowel tabernakel als Tempel alsook in de bekendmakingen kent Gods heiligheid zichtbare en verborgen kanten⁷. Die ambivalentie van heiligheid kan worden aangetoond met behulp van twee verhalen, Ex. 3, de bekendmaking van God aan Mozes in een braamstruik, die in brand staat en toch niet verteert, en Ex. 19, de neerdaling van God op de berg Sinaï. In Ex. 3 wordt Mozes gesommeerd de schoenen uit te trekken, want de grond, waarop hij staat is heilige grond. In Ex. 19 wordt een vorm van heiligheid aan het volk opgelegd; in vers 10 in de vorm van een letterlijke opdracht aan Mozes zichzelf en het volk te heiligen, te consecreren door het wassen van de kleren en zich niet buiten een aangewezen gebied te begeven. Opvallend is, dat voor de theofanie op de Sinaï een democratische heiligingsplicht geldt voor iedereen zonder onderscheid tussen priesters en leken of lagen van de bevolking. In beide verhalen wordt elke manier van zien onderdrukt en ligt alle nadruk op het auditieve: Gods werkelijke nabijheid wordt in het gesproken en gehoorde woord gelegd, uiteindelijk in de gegeven Tora van een God, wiens verhevenheid wordt gehandhaafd door rook of mist en vooral vuur. Alleen al over vuur als dynamisch element van goddelijke heiligheid kan een aparte verhandeling gehouden worden, maar in deze context wil ik slechts verwijzen naar de rabbijnse leraren, die in hun overgeleverde voordrachten volgens één van de grondregels in hun uitleg, nl. die van de vergelijking, het vuur en de rook van de braamstruik associëren met het vuur en de rook van de Sinaï (en de vuurkolom en rookkolom als goddelijke wegwijzers in de woestijn). De plek van de braamstruik en de berg Sinaï worden aangemerkt als heilige plaatsen, die symboolwerking kennen voor tabernakel en Tempel, waar alle offercultus gebaseerd is op het gebruik van vuur, een cultus echter, die een afspiegeling is van het tegelijk zichtbare en verborgene. Het slachten, offeren, bloed sprenkelen, wierook branden en andere sacrale handelingen zijn

⁷ Deze aspecten komen in alle duidelijkheid naar voren in de analyse van de vroege, joodse mystiekwerken, de zogeheten *Hechalot*-literatuur, P. SCHÄFER, *The Hidden and Manifest God, Some Major Themes in Early Jewish Mysticism*, New York 1992, pp. 162-163.

aan het normale oog onttrokken en vinden plaats op afgezonderd, heilig terrein. De stricte voorwaarden, waaronder men dergelijk terrein mag betreden en cultische handelingen moeten worden uitgevoerd, verwijzen impliciet naar het dodelijke gevaar, als niet aan die voorwaarden wordt voldaan⁸. Een goed voorbeeld daarvan is te vinden in Lev. 10: 1-3, waar Nadab en Abihoe, twee zonen van Aäron, niet van het altaar afkomstig vuur („vreemd vuur”) het heiligdom binnenbrachten en ogenblikkelijk door een goddelijk vuur ter dood werden gebracht. Vers 3 is significant, wanneer Mozes tot Aäron spreekt en zegt: „Dit is wat God bedoelde, toen Hij zei: te midden van degenen, die dicht bij Mij zijn, wil Ik geheiligd worden (*qodesj*) en ten overstaan van het volk wil Ik verheerlijkt worden (*kavod*)⁹. Deze episode toont het beginsel van het magische effect van het heilige vuur, symbool van Gods heiligheid en heerlijkheid, dat in de normatieve, rabbijnse traditie met de grootste omzichtigheid en zelfs met een zekere aversie wordt behandeld.

e. *Mystieke heiligheid*

De volgende overlevering, te vinden in Talmoedische, maar ook in mystieke versies en op zich een bron van uitvoerige uitleg, maakt deze houding genoegzaam duidelijk:

„Vier mannen gingen het Paradijs binnen, te weten Ben Azzai, Ben Zoma, Achter en R. Akiba. R. Akiba zei tegen hen: Wanneer je aankomt bij de stenen van puur marmer, zeg den niet: dat is water, dat is water (dus denkende, dat je niet verder kunt), want er is gezegd: ‚Hij, die leugens spreekt, zal Mij niet onder ogen komen’ (Ps. 101: 7). Ben Azzai schouwde en stierf. Van hem zegt de Schrift: ‚Kostbaar in de ogen van de Eeuwige is de dood van Zijn dierbaren’ (Ps. 116: 15). Ben Zoma schouwde en werd gek. Van hem zegt de Schrift: ‚Heb je honing gevonden? Eet zoveel als voldoende voor je is, zodat je niet (over)verzadigd raakt en moet braken (Spr. 25: 16). Acher (schouwde en sneed de scheuten af, algemeen geduid als: hij) werd een afvallige (van het Jodendom; zijn naam betekent in het Hebreeuws al: een ander) en R. Akiba (schouwde en) kwam er ongeschonden uit.”

Alle moeilijkheden rond de uitleg van deze traditie daargelaten, latere commentatoren zijn het erover eens, dat de tekst een opzettelijke dubbelzinnigheid laat bestaan: de mystieke ervaring is niet verboden, maar houdt groot gevaar in voor de individuele mysticus¹⁰. De meningen verschillen, of hier

⁸ Cf. E. LEACH, *Culture and Communication: The Logic by Which Symbols are Connected*, Cambridge 1976, pp. 81-93.

⁹ Cf. M. KADUSHIN, *The Rabbinic Mind*, New York 1952, pp. 222-261.

¹⁰ Cf. Babylonische Talmoed, *Chagiga* 14b; Y. LIEBES, *The Sin of Elisha; Four who entered Paradise and the Nature of Talmudic Mysticism*, Jerusalem 1990; ook: W.S.

niet gepleit wordt voor het gemeenschappelijk beoefenen van de mystiek in plaats van dat over te laten aan de enkeling. In ieder geval is de waar-schuwing duidelijk gegeven: de ervaring van Gods heiligheid en heerlijkheid, in de joodse mystiek opgevat als een reis naar de *Merkava*, de goddelijke troon volgens Ezechiël hoofdstuk 1, is een ervaring en benadering, die staat buiten de normatieve verhouding tussen mens en God.

Anderszijds leverde de Hebreeuwse Bijbel ook een aanzet voor de omschrijving van God als een heilig Wezen; vooral in Jesajah komt de benaming van God als ‚de Heilige’ van Israël vaak voor¹¹, in Daniël en in andere apokalyptische boeken ‚de Heilige Oude’, in Hellenistisch-joodse literatuur *ho Hagios* en in rabbijnse geschriften als ‚de Heilige, gezegend is Hij’, en niet te vergeten als ‚geest van Heiligheid’ of ‚heilige Geest’¹². Het vers bij uitstek, dat een enorme invloed uitoefende op de ontwikkeling van de synagogale liturgie is Jes. 6: 3, het driewerf heilig of *trishagion*, waarin wederom de combinatie heiligheid (*qodesj*) en heerlijkheid (*kavod*) naar voren komt: „Heilig, heilig, heilig is de Heer der legerscharen, de volheid van heel de aarde is Zijn heerlijkheid.” Deze woorden worden uitgesproken door expliciet omschreven *Serafim* ofwel vuurengelen. Allerlei typen engelen spelen met betrekking tot het heilige een specifieke rol en zij worden onder meer in Ps. 89: 8 of Job 5: 1 als „heilige wezens” aangeduid. De Hebreeuwse Bijbel ontwikkelde geen algemene of zelfstandige engelenleer, maar in de apokriefe boeken, Qumrangeschriften en vroeg-christelijke werken is hun betekenis beduidend toegenomen. De belangrijkste functie van engelen is hun koeriersrol en hun bijdrage aan de hemelse lofprijzing van God. De normatieve, rabbijnse literatuur legt een zeer geringe interesse in engelen aan de dag, maar in het mystieke werk ligt juist alle nadruk op de hemelliturgie, verzorgd door engelen. In het 4de-eeuwse werk *Sefer ha-Razim* („het Boek der Geheimen”), is daarenboven sprake van engelen in een magische setting, die met behulp van zangen in actie komen¹³. Binnen een enorm spectrum van engelvoorstellingen heeft het rabbijnse idee van de engelen, die de hemelliturgie behartigen, de overhand. Deze lofzingende engelen deugen werkelijk nergens anders voor, worden elke dag met tienduizenden vers geschapen en zakken na een dag zingen en muziek maken

GREEN, „Palestinian Holy Men: Charismatic Leadership and Rabbinic Tradition”, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II, Band 19,2, Berlin-New York 1979, pp. 619-647.

¹¹ Cf. H. RINGGREN, „The Prophetic Conception of Holiness”, *Nagra Svenska Sagoberättare*, Uppsala 1948: 12, pp. 3-30.

¹² Cf. E.E. URBACH, *The Sages, Their Concepts and Beliefs*, Jerusalem 1975, pp. 64-66.

¹³ Cf. M. MARGALIOH, *Sefer Ha-Razim, A Newly Discovered Book of Magic from the Talmudic Period*, Jerusalem 1966.

weer weg in de *Nahar Dinur*, de rivier van vuur. Alleen een paar aartsengelen zoals Michaël en Gabriël overleven deze procedure. Het is duidelijk, dat in deze voorstelling geen enkele belangstelling bestaat voor de individuele engel, veeleer alleen voor het feit, dat engelen het instrument vormen voor de dagelijkse hemelzang¹⁴. Niettemin ontspoon zich hieruit een uitgebreide ideeënwereld over de verhouding tussen de dagelijkse lofprijzing der engelen en die van het volk Israël, een verhouding getekend door grote spanning en rivaliteit met als inzet het *trishagion*. De talrijke, extatisch-mystieke heiligingshymnen sluiten doorgaans het menselijke aandeel uit, maar sommigen ervan vertonen tekenen van een uit de rabbijnse geleerden stammende omduiding, waarin engelen de liturgie van Israël voorrang verlenen, vaak gebaseerd op de exegese van Ps. 22: 4: „U bent de Heilige, die troont op de lofzangen van Israël” <en dus niet op die van engelen>. Denkend in deze richting werd het al in de eerste eeuw mogelijk geacht het *trishagion* op te nemen in het gebed voor de sabbatochtend. In het dagelijkse gebed bestaande uit achttien zegenspreuken werd als derde zegenformule ingevoerd: „U bent heilig en geducht is Uw Naam; er is geen God buiten U. Gehuldigd bent U, Eeuwige, de Heilige God.” De invoering van het *trishagion* en bijbehorende teksten in de sabbatliturgie bleef echter een discussiepunt, totdat in de 8ste en 9de eeuw door de leraren van Babylonië de aanwezigheid ervan in gestandaardiseerde gebedsteksten werd bekrachtigd¹⁵.

f. De heilige Naam

„U bent heilig en geducht is Uw naam”, de woorden uit de derde, dagelijkse zegenformule laten de zelfstandigheid van de Godsnaam zien, die op zich een lange geschiedenis vertegenwoordigt. In de Hebreeuwse Bijbel is sprake van een „Naamtheologie”, een term die Gerhard von Rad hanteerde in zijn Deuteronomiumstudies, maar die voor alle bijbelboeken geldt¹⁶. Gods heilige naam (*ha-sjem ha-qadosj*) is niet alleen object van lofprijzing, maar omwille van Zijn heilige naam wordt een heiligdom opgericht om Zijn naam daarin te laten wonen; omwille van Zijn heilige naam worden de geboden uitgevoerd, gedrag en gewoonte moeten zodanig zijn, dat Zijn heilige naam niet wordt ontwaard; de geschiedenis van Israël is een uit-

¹⁴ Cf. K.E. GRÖZINGER, *Musik und Gesang in der Theologie der frühen jüdischen Literatur*, Tübingen 1982, pp./ 76-99.

¹⁵ Cf. E. FLEISCHER, *Eretz-Israel Prayers and Prayer Rituals*, Jerusalem 1988; I. JACOBS, „Kingship and Holiness in the Third Benediction of the Amidah and in the Yozer”, *Journal of Jewish Studies* 41, 1990, pp. 62-74.

¹⁶ Cf. G. VON RAD, *Studies in Deuteronomy*, London 1953, pp. 37-44.

drukking van wat er met de naam van God op aarde gebeurt zoals in Ez. 36, etc. De vierletterige Godsnaam of *Tetragrammaton* was vanaf de vroegste tijd met een magisch-ritualistische zweem omgeven. Alleen op het allerheiligste ogenblik van de Grote Verzoendag werd het woord door de Hogepriester in de Tempel uitgesproken. Met de vondst van de Qumranteksten werd duidelijk, dat, ook al was het Hebreeuws kwadraatschrift ingevoerd, de Godsnaam nog steeds in oud-Hebreeuws schrift werd geschreven. In de veel jongere standaardvocalisering van de Hebreeuwse Bijbel, de Masoretische vocalisatie, waren de vocalen van de Godsnaam onbekend en in de middeleeuwse, mystieke literatuur konden talloos veel lettercombinaties voor op basis van de vier letters, die grote, magische waarde hebben. Zulke letterspeltjes zijn eveneens terug te vinden op amuletten en schalen. De Godsnaam functioneert als hypostase, tegelijk veraf en dichtbij maar met een enorme uitwerking op individu en volk, dat in die Naam geloften aflegt, eden zweert, bezwingen uitspreekt en dagelijkse groeten uitwisselt. Het verklaart ook, hoe de uiterste vorm van *qiddoesj hasjem*, Naamsheiliging, tot stand komt: zoals ook in het boek Leviticus vaak wordt vermeld, dat offers worden gebracht omwille van Gods heilige naam, zo staat Naamsheiliging voor alle offers, die het volk van Israël moest brengen omwille van behoud van eigen identiteit en traditie. De heiliging van Gods Naam is de uitdrukking voor joods martelaarschap en kent een impliciete verbinding met heiliging in rationeel-ethische zin: de uitvoering van de geboden en verboden van de Tora is levensheiliging en Naamsheiliging tegelijk en behoort tot het gangbare, de halachische component van het Jodendom: „Zij, die Mij liefhebben en Mijn voorschriften uitvoeren.” (Ex. 20: 6) Een 2de-eeuwse, rabbijnse traditie leert:

„R. Natan zegt: dat verwijst naar hen, die in het land wonen en hun leven geven omwille van de Toravoorschriften. Waarom word jij uitgeleid om te worden onthoofd? Omdat ik mijn zoon heb besneden. Waarom wordt jij uitgeleid om op de brandstapel te eindigen? Omdat ik de Tora heb bestudeerd. Waarom word jij uitgeleid om te worden gekruisigd? Omdat ik ongezuurd brood (op het Paasfeest) heb gegeten.”¹⁷

Deze benadering van „active” heiliging of heiligmaking van de levenspraktijk (*qiddoesj*) wordt gelijkgesteld aan de passieve toestand van heiligheid (*gedoesja*), waardoor de mystieke, transcendente kwaliteit ervan gelijk wordt aan een gewone, dagelijkse kwaliteit: „Spreek tot de gemeen-

¹⁷ Illustratief voor joods martelaarschap is het verhaal van de vrouw en haar zeven zonen in II Makk. 7; cf. J.W. VAN HENTEN (ed.), *Die Entstehung der jüdischen Martyriologie*, Leiden 1989, pp. 88-161.

schap van Israël en zeg tot hen: jullie zullen heilig zijn, want heilig ben Ik, de Eeuwige jullie God” (Lev. 19:2). Dit vers, vooral toegepast op de uitzonderlijke of uitverkoren status van het volk, is in de rabbijnse visie veeleer een opdracht: heiligheid ligt binnen jullie bereik op voorwaarde, dat jullie de voorschriften van jullie heilige God uitvoeren. De heilige aanwezigheid van God huist niet alleen in mystieke ervaring, maar ook in leer en voorschrift, haalbaar en realiseerbaar voor iedereen. In het licht hiervan worden levensgebeurtenissen zoals besnijdenis, puberteit en huwelijk tot rites de passage op weg naar heiligheid in ritueel en moreel opzicht, waarbij het rein/onreinheidscomplex van voorschriften is inbegrepen. Bij uitstek het huwelijk is een *qiddoesjin*, een heiligingsceremonie of sacrament, dat de mens moet begeleiden in zijn omgang met zichzelf. Dit soort streven naar heiligheid is niet een doel op zich; heiligheid verplicht, roept op, wijst richtingen aan: naar reinheid, sociaal recht, juridisch recht, eerlijkheid, wijsheid, trouw. Heiligheid is in deze zin een dynamisch-maatschappelijk element, dat in de joodse visie geenszins in strijd is met andere invalshoeken van het heilige, integendeel, juist daarin en daarmee vervlochten is¹⁸.

¹⁸ Cf. R.L. COHN, „Sainthood on the Periphery: The Case of Judaism”, in: *Sainthood, Its Manifestations in World Religions*, ed. by R. KIECKHEFER and G.D. BOND, Berkeley 1988, pp. 43-68.

BOEKENNIEUWS

MIROSLAV VERNER, *Forgotten Pharaohs, Lost Pyramids: Abusir*. Foto's van Milan Zenina, Praag 1994, 21 x 30 cm.; 248 pp.; ISBN 80-200-0022-4; prijs fl. 84,— excl. BTW; te bestellen bij NINO, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

In de zestiger jaren kreeg het Tsjechische Instituut voor Egyptologie te Praag een zeer uitgebreide archeologische concessie van de Egyptische regering. Het hele gebied van Abusir inclusief de zuidelijke pyramidevelden tot aan de noordrand van de Sakkara begraafplaats werd Tsjechisch opgravingsterrein. Gedurende meer dan twintig jaar is hier onder leiding van Miroslav Verner multi-disciplinair onderzoek verricht, waarbij geodetisch, geofysisch, cartografisch en antropologisch werk hand in hand ging met opgravingen en restauratie. De verrassende resultaten van deze samenwerking zijn in dit boek op hartverwarmende wijze neergelegd door Verner en door fotograaf Zemina, die niet alleen veel fraaie opnames biedt van opgravingsplekken, objecten, en blootgelegde monumenten, maar ook van egyptenaren en hun natuurlijke omgeving rondom de sites.

In negen hoofdstukken wordt geleidelijk aan de blik vernauwd totdat het zicht op de kleinere sites wordt gevestigd. Eerst wordt de geschiedenis van de hoofdstad Memphis onder de loep genomen en de in de omgeving daarvan liggende pyramidevelden, waarbij de vraag naar de reden voor de keuze van bepaalde bouwplaatsen aan bod komt. Voor het Abusirgebied speelde de aanwezigheid van een groot meer mee in de keuze voor de aanleg van pyramiden en zonnetempels in de vijfde dynastie. Maar opgravingen wezen uit dat hier reeds in de prehistorie graven aangelegd werden, bovendien ontdekte het Tsjechische team een graf met ezels uit de 1e dynastie en tichelstenen graven uit de 3e en 4e dynastie. Belangrijk keerpunt voor de ontwikkeling van dit gebied was de aanleg van de zonnetempel van Oeserkaf en daarna de pyramide van Sahure, volgens een ontwerp dat bepalend werd voor de vormgeving van de latere koninklijke graven uit de 5e en 6e dynastie. De pyramide- en tempelcomplexen van Sahure en Niuserre (zonder dalweg) worden uitvoerig besproken en gedocumenteerd. Na de grafroverijen in de Eerste Tussen Periode werd de dodencultus in het gebied in het Middenrijk weer verzorgd. In het Nieuwe Rijk ontstond in de ruïnes van Sahure's dodentempel een Sachmetcultus op dezelfde plaats als waar later in de Koptische tijd een schrijn zou komen. In het derde hoofdstuk worden de zonnetempels besproken, waarvan twee teruggevonden zijn (Userkaf en Niuserre) en vier anderen alleen bekend zijn van de bronnen (Sahure, Neferirkare, Raneferef en Menkauhor). Tussen zonnetempels en koninklijke dodencultus bestond een nauw verband.

Koningin Chentkaus speelde een sleutelrol aan het eind van de 4e en het begin van de 5e dynastie. Zowel in Giza als in Abusir werd een graf voor Chentkaus aangelegd, die in Abusir met een koninklijke dodentempel. Verner zoekt naar een verklaring voor deze situatie in het vierde hoofdstuk.

Hoofdstuk vijf bevat het verhaal van de opgraving van de mysterieuze onafgemaakte pyramide aan de zuidrand van het Abusir pyramideveld. Zeventig jaar na

de vergeefse speurtocht van Borchardt ontdekte het Tsjechische team de toegang tot de grafkamer en, heel belangrijk, de cartouche van de eigenaar, Raneferef. Doordat de pyramide nooit afgebouwd is, biedt hij zeer waardevolle aanwijzingen voor bouwtechniek en -procedures. Ook de daarbij opgegraven tempelcomplexen en de daarin gevonden cultusvoorwerpen en archiefstukken geven verrassende inzichten, die in dit hoofdstuk worden beschreven.

De archieven van de Abusirpapyri, waarvan de vondsten uit Neferirkare's dodentempel onlangs zijn gepubliceerd en vertaald door Mme. Posener-Kriéger, zijn door de vondst van 2000 papyrusfragmenten uit de dodentempel van Raneferef aanzienlijk uitgebreid. Door deze archieven staan allerlei zaken gedocumenteerd, zoals werkroosters en taken van priesters, inventarislijsten van cultusobjecten, boekhouding over voorraden graan, fruit, groente, melk, bier, vlees, etc. en onderhoud van gebouwen. De vermelding van een "zuidbark" in de archieven van Neferirkare was voor het team aanleiding daarnaar te gaan zoeken bij zijn dodentempel. Inderdaad werd een bootgebouw van 30 m. lang gevonden. Over dit alles gaat hoofdstuk zes.

De koninklijke kapper Ptahshepses is tot grote roem gekomen in zijn eigen tijd, werd o.a. Opzichter van alle bouwactiviteiten van Abusir en liet voor zichzelf een reusachtige, rijk uitgeruste, mastaba aanleggen op een bevoorrechte plek. Over zijn carrière en de inrichting van zijn graf gaat hoofdstuk zeven.

In hoofdstuk acht wordt de spannende opgraving beschreven van het Perzische schachtgraf van Udjahorresnet, die commandant was van het Egyptische leger rond 500 v. Chr., zowel aan het eind van de Saïtische overheersing, als in het begin van de Perzische. Was hij daarom een verrader? Het ingenieuze constructiesysteem van dit 23 m. diepe schachtgraf wordt aanschouwelijk gemaakt. Deze opgraving heeft veel vragen open gelaten over de feitelijke begraafplaats van Udjahorresnet. In het laatste hoofdstuk wordt de geschiedenis van de archeologie in Abusir verteld en in een aansluitende lijst worden alle Tsjechische archeologische expedities in Egypte opgesomd met data, medewerkers en resultaten. Tot slot volgt nog een index en een lijst van illustraties.

Was het voor de Tsjechen destijds een geluk dat ze een dergelijk grote archeologische concessie kregen, voor de geïnteresseerden in het Oude Egypte is het een geluk dat expeditieleider Verner nu met dit boek een historisch en archeologisch overzicht heeft gegeven van het belangrijke grafveld van Abusir.

PETER A. CLAYTON, *Kroniek van de Farao's: een compleet overzicht van de heersers en dynastieën van het oude Egypte*, Haarlem 1995, 224 blz., geb., ISBN 90-230-0874-X; prijs fl. 65,—.

Deze kroniek geeft na een inleiding over koningschap en chronologie van het Oude Egypte een helder chronologische overzicht van de dynastieën en hun koningen, verdeeld in de bekende cultuurperioden. Van iedere koning worden cartouches en andere namen, en voor zover mogelijk familierelaties en begraafplaats opgesomd, waarna een beschrijving van historische gebeurtenissen en bouwactiviteiten tijdens diens koningschap worden gegeven. In aparte columns worden saillante details verteld, die ontleend zijn aan de Oudegyptische literatuur of aan archeologische vondsten en die een nadere toelichting geven op de figuur of de periode van een bepaalde koning. Van veel farao's worden de portretten afgebeeld, terwijl tal-

rijke foto's van beelden, reliëfs en monumenten uit hun regeringsperioden het verhaal verduidelijken. Per cultuurperiode wordt een tijdsbalk afgebeeld. Aan het eind van het boek staat een uitleg over de vijf koningsnamen van de farao's, een selecte bibliografie, illustratieverantwoording en een index.

De auteur is egyptoloog en numismaticus en is o.a. medewerker van de Egyptian Exploration Society. Dit boek is overzichtelijk opgezet en rijk geïllustreerd en vormt daarom, zoals ook gesteld wordt in de voorflap van de omslag, een handig naslagwerk voor museumbezoekers, studenten en toeristen.

S. AUFRÈRE, J.-CL. GOLVIN en J.CL. GOYON, *l'Égypte Restituée, Tome I: Sites et temples de Haute Égypte (1650 av J.-C. - 300 ap. J.-C.)*, Parijs 1991, 270 pp., geb., ISBN 2-87772-063-2, prijs ca. fl. 99,—.

Menig bezoeker in Egypte zal problemen hebben om zich bij de vaak zeer ruïneuze toestand van de monumenten een beeld te vormen van hoe het in de Oudheid werkelijk kan hebben uitgezien. In deze publicatie wordt deze werkelijkheid zo nauwgezet mogelijk verbeeld, niet alleen in beschrijvingen en foto's van archeologische sites, maar ook in lijntekeningen en aquarelschilderingen. Deze zijn vervaardigd door Jean-Claude Golvin op basis van denkbeeldige restauratie van de architectuur in een bepaald tijdperk van de Oudegyptische cultuur. De publicatie verschijnt in drie delen, waarvan dit het eerste is.

Na twee inleidende hoofdstukken, waarin verantwoording wordt afgelegd voor opzet en techniek om tot reconstructie te komen en het natuurlijke en religieuze landschap wordt beschreven, volgen zeven hoofdstukken, waarin de tempels tussen Abydos en Edfoe onder de loep genomen worden. In het derde hoofdstuk komen de oude steden aan bod, die aan de wieg hebben gestaan van de unificatie van de Beide Landen, El Kab (*Necheb*), Hierakonpolis (*Necheb*) en Abydos-Thinis. Met de laatste stad wordt ook de cultus van Osiris behandeld en tekeningen van de tempel van Sethi I en het Osireion afgebeeld. De beschrijving van Thebe als hoofdstad van het Middenrijk in hoofdstuk IV wordt o.a. met een panoramische schildering van de toenmalige stad geïllustreerd. Thebe-Oost als politieke en religieuze hoofdstad en Thebe-West met zijn paleizen en dodentempels ten tijde van het Nieuwe Rijk vormen het zwaartepunt in de volgende drie hoofdstukken. Met Thebe-Oost wordt de cultus voor Amon-Re beschreven en de tempeluitbreidingen, die door de heersende farao's voor Amon-Re zijn opgericht. Dit alles is rijk voorzien van plattegronden en illustraties.

De feestzaal van Thoetmosis III in Luxor, een overzicht van de Karnaktempel, de Luxortempel t.t.v. de Romeinse tijd, de tempel van Medamoed, alsook de viering van het Opetfeest zijn tot leven gebracht in de vorm van beschrijvingen, foto's, tekeningen en schilderijen.

Aan de overkant van de Nijl wordt de blik op de westoever gevestigd op het paleis van Amenhotep III en op de tempels van Deir el-Medina, Medinet Haboe, Deir el-Bahri en het Ramesseum. Het geheel is doorspekt met beschrijvingen van historische en religieuze gebeurtenissen en is verhelderend geïllustreerd. Hoofdstuk VII bevat tekst en illustraties over de verschillende onderdelen van de grote necropool van Thebe-West, ontwikkelingen in grafanaalleg, grafroof, grafontdekkingen en opvattingen over leven en dood in Deir el-Medina.

Het laatste hoofdstuk gaat in op nieuwe bouwelementen en cultusgebruiken in de tempels van de latere tijd, Dendera, Edfoe en Kom Ombo en ook van deze tempels worden verbeeldingen in lijn en beeld gegeven. Aan het eind wordt een uitgebreide bibliografie per hoofdstuk toegevoegd.

Van dezelfde auteurs verscheen inmiddels deel twee van deze driedelige publicatie onder de titel *l'Égypte Restituée, Tome 2: Sites et temples des déserts; De la naissance de la civilisation pharaonique à l'époque gréco-romaine*, Paris 1994, 278 pp., geb., ISBN 2-87772-091-8, prijs ca. fl. 99,—.

In het eerste deel van deze band worden de oases in de westelijke woestijn bestudeerd. Het leefklimaat in de oases wordt bepaald door allerlei factoren als klimaat, geologie, bereikbaarheid, watervoorziening en politieke en economische organisatie. Langdurige droogte zorgde voor verregaande woestijnvorming en dramatische veranderingen in het natuurlijke en politieke landschap van Egypte in het derde millennium v. Chr. Vanaf de 5e dynastie koloniseerde Egypte de Dakhla oase en plaatste een gouverneur en Egyptisch overheidspersoneel in de belangrijkste stad, Aïn Asil. Vanuit deze oase leidden karavaanroutes naar Iam en het hart van Afrika en werden de pistes gecontroleerd. In de 18e dynastie werd de administratieve controle van de zuidelijke oases overgenomen door This, de hoofdstad van de Abydos nome. Reconstructies worden geboden van Aïn Asil, grafcultuskapellen van de gouverneurs en hun mastaba's (bij nacht). Van de Kharga oase worden regeringsgebouwen, mastaba's en grafkapellen van lokale gouverneurs, de tempels van Hibis, Nadoera, Qasr el-Ghoueïta, Douch en andere archeologisch interessante sites besproken en in beeld weergegeven. Van het Nieuwe Rijk is archeologisch nog weinig teruggevonden, maar wel van de 26e en 27e dynastie toen belangrijke economische ontwikkelingen plaatsvonden. Veel Ptolemaeïsche tempels en tempelforten (*qasr's*) werden gebouwd in Dakhla, dat zich toen op het kruispunt van karavaanwegen bevond. Van de belangrijkste tempel, die van Hibis, wordt een uitgebreide beschrijving met tekeningen gegeven, maar ook de andere monumenten worden toegelicht.

Baharia, Farafra, Siwa en andere kleinere oases ontvangen de aandacht in hoofdstukken waarin geologie, geschiedenis, bevolking, taal, cultusgebruiken en monumenten aan bod komen. Natuurlijk wordt hier ook licht geworpen op het beroemde orakel van Amon aan Alexander de Grote en aan de orakeltempel zelf in Siwa.

Het tweede deel van deze publicatie zet de schijnwerpers op de oostelijke woestijngebieden en Sinai. De grote aantrekkingskracht van de oostelijke woestijnen is gelegen in de aanwezigheid van mineralen, edele metalen en halfedelgesteente. Veel aandacht wordt besteed aan mijnbouw, o.a. in de Wadi Hammamat, vestiging van de arbeiders, heiligdommen en inscripties. Ten tijde van de Grieks-romeinse periode werden vele nieuwe waterstations, forten, wegen en pistes in gebruik genomen. Zeer verhelderend worden de vindplaatsen van porfier (Mons Porphyrus) en grijs graniet (Mons Claudianus) in beeld gebracht. Woestijnroutes worden gevolgd op zoek naar archeologische vindplaatsen, o.a. naar Qusseir en Berenike aan de Rode Zee vanwaar handel naar Arabië en de Indische oceaan plaatsvond. In het laatste hoofdstuk wordt het gebied ten oosten van de Delta en de Sinai besproken. Hier wordt aandacht besteed aan de bijbelse traditie, aan de turkoois- en

kopermijnen van Wadi Maghara en die van Serabit el-Khadem met het heiligdom van Hathor en Sopdoe, de kopermijnen van Timna en de inscripies die ook in deze woestijn langs de karavaanwegen te vinden zijn.

Na een epiloog volgt een uitgebreide bibliografische lijst voor elk van de twee delen van deze band.

Jana A. LOOSE

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B.H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkracht, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., f65.—).
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs van Palmyra en van Hatra.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.— (leden f45.—
De egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstafen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.— (leden f15.—
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f65.— (leden f45.—
Een studie naar de aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitsen op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f65.— (leden f45.—
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Wollemm de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f80.— (leden f50.—

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hieroglyfenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hieroglyfische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.